

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ PROGRAMLAR ENSTİTÜSÜ
TRAVMA VE AFET ÇALIŞMALARI UYGULAMALI RUH SAĞLIĞI
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

SAVAŞIN KADINLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ ÜZERİNE YORUMLAYICI
FENOMENOLOJİK ANALİZ: BOSNA-HERSEK 1992-1995

TUĞBA ŞEKERDAĞ

116507019

Danışman

Prof. Dr. Ahmet Tamer AKER

İstanbul
2020

Savaşın Kadınlar Üzerindeki Etkisi Üzerine Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz : Bosna-Hersek
1992-1995

An Interpretative Phenomenological Analysis on the Effect of War on Women : Bosnia and
Herzegovina 1992-1995

Tuğba Şekerdağ

116507019

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet Tamer Aker

İstanbul Bilgi Üniversitesi.....

Jüri Üyeleri Prof. Dr. Işık Karakaya

İstanbul Bilgi Üniversitesi.....

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Zeynep Ceren Acartürk

Koç Üniversitesi.....

(İmza) .....

(İmza) .....

(İmza) .....

Tezin Onaylandığı Tarih : .....06.01.2020.....

Toplam Sayfa Sayısı: .....65.....

Anahtar Kelimeler (Türkçe)

- 1) Savaş travması
- 2) Savaş sonrası etkiler
- 3) başetme
- 4) travma sonrası büyüme
- 5) öz dayanıklılık

Anahtar Kelimeler (İngilizce)

- 1) war trauma
- 2) post-war effects
- 3) coping
- 4) posttraumatic growth
- 5) resilience

TEŞEKKÜR

Öncelikle tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet Tamer AKER'e tez konusunu seçerken ve tüm tez sürecinde yol gösterici olduğu için teşekkürü bir borç bilirim.

Beni bugünlere getiren annem Gülhanım YILMAZ ve babam Hamza YILMAZ'a, tüm fedakârlıkları, maddi ve manevi destekleri için, her zaman yanımda oldukları için sonsuz teşekkürler... Göstermiş olduğu tüm destek ve özveri için, her zaman yanımda olup beni cesaretlendirdiği için hayat arkadaşım İlhami ŞEKERDAĞ ve mutluluk kaynağımız, evladımız Muaz Selim ŞEKERDAĞ'a sonsuz teşekkürler... İyi ki varsınız...

Katılımcılara ulaşma ve veri toplama sürecinde gösterdiği çaba için arkadaşım Mücahide CEBECİ'ye ve bu süreçteki tüm yardımları ve görüşmelerdeki tercümeleri için Berina KUKURUZOVİÇ'e çok teşekkür ederim.

Özellikle yüksek lisans ve tez sürecinde arkadaşlığı ve tüm destekleri için Semra FIRAT'a, tez sürecim boyunca beni hep motive eden ve yardımcı olan yüksek lisans arkadaşlarım, Sema Nur EŞİGÜL YAGHMEİ ve Fulya YAVUZ'a çok teşekkür ederim.

Son olarak, savaş zamanında yaşadıklarını, hissettiklerini olumsuz anılarını hatırlamalarına sebep olsa da samimiyetle paylaşarak bu araştırmanın ortaya çıkmasına vesile olan, evlerinde ağırlayan değerli katılımcılara minnettarım. Bu tür anıları bir daha asla yaşamamalarını temenni ederim.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	vi
ABSTRACT.....	vii
ÖZET.....	viii
1.GİRİŞ.....	1
1.1. Bosna-Hersek 1992-1995	1
1.1.1. Srebrenitsa Katliamı	3
1.1.2. Dayton Antlaşması	4
1.2. Savaşın Etkileri	5
1.2.1. Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş İnsanlar	6
1.2.2. Savaş Sonrası Stresörler	7
1.2.3. Bosna-Hersek'te Savaş Sonrası Stresörler	8
1.2.4. Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB)	8
1.2.5. Karmaşık Travma	9
1.3. Savaş Travmasında Cinsiyet Faktörü	9
1.4. Baş Etme Stratejileri	10
1.4.1. Öz Dayanıklılık (Resilience)	11
1.4.2. Travma Sonrası Büyüme	11
2. YÖNTEM VE VERİ TOPLAMA	14
2.1. Nitel Çalışma Tercih Edilmesinin Sebepleri	14
2.2. Yorumlayıcı Fenomenolojik Analizin Uygun Görülmesinin Sebepleri ...	15
2.3. Katılımcılar ve Seçme Yöntemi	17
2.3.1. İşleme ve Dışlama Kriterleri	17
2.3.2. Katılımcılar- Özet	18
Emina	18
Senija	18
Amina	19
Edina	19
Naida	19
Leyla	19
Enisa	19

Azra	19
2.4. Veri Toplama Araçları	20
2.4.1. Yarı Yapılandırılmış Görüşme	20
2.5. Verilerin Toplanması	20
2.6. Verilerin Analizi	20
2.7. Güvenirlik ve Geçerlik	21
2.8. Bu Çalışmadaki Etik Hassasiyet	22
3. BULGULAR.....	23
3.1. Olay anlatımı.....	23
3.1.1. Savaş travmalarının paylaşımı.....	24
3.1.2. Psikolojik sorunlar yaşayan başka insanların örnekleri	30
3.1.3. Savaş sonrası etkiler.....	31
3.2. Umut/umutsuzluk.....	34
3.2.1. Ülkeden kaçmayı isteme/istememe.....	34
3.2.2. Her şeyin eski haline döneceği hakkındaki umutsuzluk.....	36
3.3. Başetme.....	37
3.3.1. Meşguliyet/uğraş.....	37
3.3.2. 'Bizden kötüsü de var'	39
3.3.3. Travma Sonrası Büyüme.....	39
3.4. Etnik Kimlik Algısı.....	41
3.4.1. Kimlik Tanımı.....	41
3.4.2. Diğer etnik gruplara karşı tutum.....	42
4. TARTIŞMA.....	44
4.1. Olay Anlatımı.....	44
4.2. Umut/Umutsuzluk	47
4.3. Başetme	48
4.4. Etnik Kimlik Algısı	51
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	52
5.1. Araştırmanın Sınırlılıkları ve Öneriler.....	54
KAYNAKÇA.....	55
EKLER.....	62

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1 Katılımcıların Kişisel Özellikleri.....	18
Tablo 2 Alt ve Üst Temalar	24

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the effects of war trauma on the mental health of women after 24 years of the war in Bosnia and Herzegovina. This study, apart from confirming the previous hypotheses, tried to understand how women experience this situation and what meanings they attribute to these experiences. A qualitative approach has been implemented to achieve this goal. Semi-structured interviews conducted with 8 women who lived in Bosnia-Herzegovina in 1992-1995 and still lives in Bosnia-Herzegovina, and the data were analyzed with Interpretative Phenomenological Analysis. As a result of the analysis '*Event Expression*' *Hope / Hopelessness; Coping and Perception of Ethnic Identity* main themes were found and discussed together with sub-themes. According to the findings of the study, 24 years after the war, some of the participants showed signs of post-traumatic stress. Current sources of stress, such as post-war stressors, political impotence in the country, and the possibility of a new war, also had an impact on the mental health of the participants. One of the main reasons why the psychological effects of war continue after 24 years is that the effects of the war on physical health is persistent. Regardless of the level of education of the participants, it was seen that commonly used method of coping were the first 'to find an occupation' and as second 'religious practices'. The definition of ethnic identity in the participants is related to religious identity. The attitudes of the participants living in the region, against the other ethnic groups were not negative. In general, it is common opinion of the participants that, when ethnic divisions occur, there are wars, they have no choice but to live together, and if there is no discrimination because of political reasons, the people live in peace with all ethnic groups together.

Key words: War trauma, post war effects, coping, posttraumatic growth, resilience, women

ÖZET

Bu araştırmanın amacı Bosna Hersek savaşından 24 yıl sonra savaş travmasının kadınların ruh sağlığı üzerindeki uzun vadeli etkisi ve etkiler karşısında hangi baş etme yöntemlerini kullandıklarını araştırmayı hedeflemektedir. Bu araştırma ile önceki hipotezleri doğrulamaktan farklı olarak, kadınların bu durumu nasıl deneyimledikleri ve bu deneyimlere ne tür anlamlar atfettikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu hedefe ulaşmak amacıyla nitel bir yaklaşım yürütülmüştür. 1992-1995 Bosna-Hersek savaşını yaşamış ve halen Bosna-Hersek'te yaşayan 8 kadınla yarı-yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirmiş ve elde edilen veriler Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda '*Olay Anlatımı*' *Umut/Umutsuzluk*; *Başetme* ve, *Etnik Kimlik Algısı*; ana temaları bulunmuş ve alt temalar ile birlikte tartışılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, savaştan 24 yıl sonra dahi katılımcıların bir kısmının travma sonrası stres belirtileri gösterdiği görüldü ve literatürdeki örnekleriyle tartışıldı. Savaş sonrası stresörlerin, ülkedeki siyasal iktidarsızlığın, yeniden savaş çıkma ihtimali gibi güncel stres kaynaklarının da katılımcıların ruh sağlığı üzerinde etkisi olduğu görüldü. Savaşın psikolojik etkilerinin 24 yıl sonra dahi devam ediyor olmasının önemli nedenlerinden biri ise, fiziksel sağlık üzerindeki olumsuz etkilerinin devam ediyor olmasıdır. Katılımcıların eğitim düzeylerine bakılmaksızın hepsinin başetme yöntemi olarak ilk öncelikli olarak 'uğraş edinmek' ikinci en fazla olarak kullanılan yöntemin dini uygulamalar olduğu görüldü. Katılımcılarda etnik kimlik tanımlaması dini kimlik ile bağlantılıdır, Tarihinde etnik grupların birlikte yaşaması ile birçok savaşa şahit olmuş olan bölgede yaşayan katılımcıların diğer etnik gruplara karşı tutumları beklenilenin aksine olumsuz değildir. Etnik ayrımların ortaya çıktığı zamanlarda savaşların olduğu, beraber yaşamaktan başka bir seçenekleri olmadığı, politik nedenlerle ayrımların başlatılmadığı durumlarda halkın tüm etnik gruplar birlikte barış içinde yaşadıkları görüşü genel olarak katılımcıların ortak görüşüdür.

Anahtar kelimeler: Savaş travması, savaş sonrası etkiler, başetme, travma sonrası büyüme, dayanıklılık, kadın

1. GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşından sonra kurulan Yugoslavya Cumhuriyeti Boşnak, Sırp, Hırvat, Arnavut, Makedon ve Sloven gibi farklı etnik kökenleri ve İslam, Katoliklik ve Ortodoksluk gibi farklı dine mensup topluluklardan oluşmaktaydı (Caplan, 2005; Emgili, 2012). Bu çerçevede, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Sırbistan ve Slovenya'daki Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana çok az belirgin etnik düşmanlıkla yaşadılar ve çalıştılar özellikle Bosna-Hersek'te farklı etnik kökenler arasında evlilik yaygındı (Carballo,2004)

1989'dan itibaren Yugoslavya parçalanma sürecine girmiştir. 25 Haziran 1991'de Slovenya ve Hırvatistan, 1991'de Makedonya bağımsızlığını ilan etmiştir. Ardından Şubat-Mart 1992'de Bosna-Hersek de bağımsızlık talep etmiş ve Bosnalı Sırpların boykotuyla karşılaşmıştır. Neticede referandum sonucunda Bosna-Hersek'in bağımsızlığı 5 Nisan 1992'de ilan edilmiştir ve 6 Nisan 1992'de ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından tanınmıştır (Emgili, 2012). Eski Yugoslavya'nın ortasında yer alan ve çeşitli etnik ve din gruplarının yaşadığı Bosna- Hersek Cumhuriyeti'nin 1992 de bağımsızlığını ilan etmesiyle ülke büyük bir karmaşa, savaş ve yıkım sürecine girmiştir. Bosnalı Sırplar Sırp Cumhuriyetini ilan ederek Bosna Hersek'ten ayrılmışlardır (Emgili, 2012).

1.1. Bosna-Hersek 1992-1995

Bosna-Hersek'te yaşanan etnik temizleme Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra Avrupa'da ortaya çıkan en büyük çatışmalardır. 1992-1995 yıllarında yaşanan savaş çok ciddi boyutlarda tahribata, insan hayatına ve ıstırabına mal olmuştur. Bu savaş Avrupa ve diğer dünya devletlerinin girişimleri ve Birleşmiş Milletler Teşkilatının barışı koruma operasyonlarına rağmen durdurulamamıştır (Emgili, 2012).

Bosna-Hersek savaşında en az 250.000 insan öldürülmüş, 200.000'den fazla kişi yaralanmış ve çoğunu gençlerin oluşturduğu 13.000 kişi kalıcı olarak sakatlanmıştır. Savaştaki gerçek ölüm bilançosunu değerlendirmek hiçbir zaman kolay değildir (Carballo, 2001), ancak Bosna'da savaşın dolaylı bir sonucu olarak

ölen gerçek insan sayısı muhtemelen 250.000'den fazladır (National Research Council, 2001). Raporlama, bazı alanlarda, özellikle de savaşın yoğun geçtiği dönemlerinde zayıf kalmıştır (Carballo, 2004).

Bosna-Hersek'teki savaşta, tecavüz ve cinsel şiddetin sistematik olarak kullanılması etnik bir aşağılanma ve temizlik aracı olarak kullanıldığı görülmüştür (Gutman, 1993; İnsan Hakları İzleme Örgütü, 1993). 1995'in sonunda yapılan bir çalışmada (Carballo ve diğerleri, 1996) Bosna-Hersek'te yapılan bir ankette 16-49 yaşları arasındaki kadınların %11'inin tecavüze uğrayan birini şahsen tanıdıklarını belirtmiş olması bu uygulamanın ne kadar yaygınlaşmış olduğunu göstermektedir. Tıpkı başka yerlerde olduğu gibi, özellikle de savaş zamanlarında, tecavüz kadınlar ve kızlarla sınırlı değildi. Aynı sayısal ölçekte olmasa da, erkekler ve erkek çocukları da buna maruz kalmıştır (Carballo, 2004). Tecavüze uğrayan kadınlar çoğu zaman doğum yaptıkları çocuklardan ayrıldı, çünkü çoklu tecavüzlerden sonra uzun süre gözaltında tutuldu (Delic, 2017; Hasanovic, 2017)

Tecavüz fiziksel yaralanmalara, psikolojik bozulma ve genel işlevsellikteki önemli bozulmalara neden oldu. Uygun sağlık hizmetlerine erişimde zorluklar, sosyal stigma ve adaletin yavaşlığı ile karşı karşıya kalan kadın mağdurlara yeterli ve etkili psikolojik yardım veya yasal, ekonomik ve sosyal koruma sağlanmadı (Hasanovic, 2017) Hem erkek hem de kadın tecavüz mağdurları olanlardan bahsederken, genellikle destek yerine reddedilme ve kınama hissediler (Hasanovic, 2017).

Üreme sağlığı bu süreçte başka yollardan da etkilendi; 1991-94 döneminde 3000 gebeliği araştıran bir çalışma (Carballo ve ark., 1996a) düşük ağırlıklı doğum ve erken doğum oranlarının savaş öncesine göre üç katına çıktığını buldu. Yeni doğan bebeklerde anomaliler ise neredeyse dört katına çıkmıştı (Carballo, 2004). Bu dönemde kürtaj talepleri de çarpıcı biçimde arttı ve saldırganlar tarafından ele geçirilen alanlarda kadınların yaşadığı yüksek tecavüz oranını yansıtıyor olabileceği düşünülmüştür (Carballo, 2004).

Etnik temizlik aynı zamanda kültürel ve kolektif kimliğin kalıntılarını yok etmeye yönelik girişimlerde bulunma eğilimindedir (Gonsalves, 1992; Carballo, 2004). Bosna Hersek'te tarihi binalar ve diğer kolektiflik sembolleri rutin olarak hedef alındı, bombalandı, yakıldı ve camiler gibi dini yapılar sistematik olarak yıkıldı (Carballo, 2004). Sağlık tesisleri de korunmamıştı ve savaşın üçüncü

yılında Bosna-Hersek'teki sağlık altyapısının% 60'ından fazlası o kadar zarar gördü ki artık işleyemedi. Sağlık tesislerinin ciddi şekilde zarar görmemesi durumunda bile, devam eden ilaç, yiyecek, su ve ısıtma yakıtının yetersizliği, sağlık hizmetlerinin her türlü rutin şekilde sunulmasını zorlaştırdı (Carballo ve ark. 1996a). Savaş sırasında 12.000'den fazla sağlık çalışanı öldürüldü, ağır yaralandı veya ülkesinden kaçmak zorunda kaldı (A. Smajkiç, röportaj; Carballo, 2004).

Saraybosna, Doğu Mostar ve Bihac gibi savaşın büyük çoğunluğunda saldırıya uğrayan kentlerde insanlar, kasıtlı ölümler ve ağır yaralanmalar gibi ağır travmatik olaylara sürekli maruz kaldılar (Hasanovic, 2017). Bu olaylara şahsen şahit olmayanlar ise sürekli bu travmatik olayları ve bombalama seslerini duymuşlar böylelikle tehdit ve korku havası sürmüştür. Sağlık personeli ve bazı durumlarda eğitilmiş insanlar, daha önce hiç görmedikleri ya başedebilme konusunda daha önce eğitilmedikleri türden yaralanmaları yönetmeleri için görevlendirildi, bu durumun da genel travmaya eklenmiş bir travmatik olay olduğu bir açıktır (Hasanovic, 2017).

1.1.1. Srebrenitsa Katliamı

1993'te BM Güvenlik Konseyi kararıyla Srebrenitsa, "Güvenli Bölge" olarak ilân edilmiş ve BM Koruma Gücü'nün koruması altına alınmıştır. Bunu üzerine Savaştan önce 24.000 nüfusu olan bu kent, mülteciler ve dışarıdan kente sığınan insanlarla birlikte 60.000 nüfusa ulaşmıştır. Nüfusun artmasıyla, bu kent, artık hastalıklarla, açlıkla mücadele etmeye çalışan bir toplama kampına dönüşmüştür. Kenttekilerin kendilerini korumak için edindikleri silahlar da BM (Birleşmiş Milletler) güçleri tarafından güvenlik gerekçesiyle toplanmıştır (Rujevic, 2015). 11 Temmuz 1995'te Sırp kuvvetleri güvenli bölge olan Srebrenitsa'yı işgal etmişler ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki en büyük soykırımı yapmışlardır. BM Koruma Gücü'nün Hollandalı askerlerinin görevlerini yapmamasıyla Sırp işgalciler, Srebrenitsa ve çevresinde bebek, çocuk ve kadınlar dâhil olmak üzere 8.000-12.000 Boşnak'ı katlederek toplu mezarlara atmış, 30.000 civarında Müslümanı silâh zoruyla evlerinden kovmuş, Türk-

Boşnak-İslâm eserlerini tahrip etmiş ve her çeşit vahşeti sergilemişlerdir (Alp,2017).

Soykırımında öldürülen 3 bin kadar kişinin cesedine hala ulaşılamamaktadır. Bu nedenle, günümüzde Srebrenitsa katliamının yıl dönümü olan 11 Temmuzda toplu mezarlardan çıkarılan kemikler ile kimlik belirlemesi yapılmakta ve Potoçari Anıt Mezarlığı'nda düzenlenen törenle toprağa verilmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından da, 2016 yılında 11 Temmuz 1995 günü Sırpların Bosna-Hersek'in Srebrenitsa kentinde yapmış oldukları katliam 'soykırım' olarak tanınmış ve 11 Temmuz'un 'Srebrenitsa Soykırımı Anma Günü' olarak kabul edilmiştir.

1.1.2. Dayton Antlaşması

Bosna'da uzun bir süre süren savaşta barış için çeşitli girişimler olmuştur, nihayetinde Amerika Birleşik Devletlerinin girişi ve kararlı tutumu ile gerçekleşmiştir. Amerika'nın Ohio eyaletinde bulunan Dayton şehri yakınında ki Amerikan Hava Kuvvetlerine ait bir üsde üç hafta süren müzakereler sonucunda taraflar 22 Kasım 1995'te Dayton uzlaşmasını imzalamış ve Paris'te yapılacak olan Barış anlaşmasına gitme kararı alınmıştır (Emgili,2012).

14 Aralık 1995'te imzalanan Dayton Barış Antlaşması, Bosna-Hersek'te savaşı durdururken bir yandan karmaşık bir devlet yapısına sahip yeni bir model ortaya çıkarmıştır. Bu modele göre; devlet iki 'alt-devletten' (entite) ve özerk bir bölgeden meydana gelmekle çok katmanlıdır. 'Alt-devletler' 49/51 oranla Sırp Cumhuriyeti ve Boşnak-Hırvat Federasyonundan (Bosna-Hersek Federasyonu) oluşmaktadır. Özerk bölge ise iki siyasi oluşumdan bağımsız, uluslararası denetim ile kendini yöneten Brčko Bölgesi'dir (Bose, 2002; Öner, 2013). Bosna-Hırvat Federasyonu da on kantondan oluşmaktadır. Böylelikle Dayton Barış Antlaşmasıyla Bosna-Hersek toprakları on dört kademeli hükümet yapısına sahip bir model ile bölünmüştür (Öner,2013). Bosna-Hersek'te üç anayasa vardır; bunlar Bosna Hersek ortak devletinin anayasası, Boşnak-Hırvat Federasyonunun anayasası ve Sırp Cumhuriyetinin anayasasıdır (Bose, 2002; Öner, 2013). Bu bölgelerin her biri oldukça karmaşık, pahalı ve yavaş bir otorite sistemine katkıda bulunan kendi idari yapılarına sahiptir.

Savaştan önce Bosna-Hersek'te yaklaşık 4.4 milyon nüfusu vardı. Nüfusun en büyük yüzdesi üç baskın kurucu halkın üyelerinden oluşuyordu: Boşnaklar (o zamanlar Müslümanlar olarak adlandırılıyor, yaklaşık % 44), Sırp'lar (yaklaşık % 31) ve Hırvatlar (yaklaşık % 17). Egemen halklara ek olarak, Yugoslavlar (yaklaşık % 6) ve diğerleri olarak kabul edilenler (yaklaşık % 2) vardı. Bosna-Hersek İstatistik Kurumu'ndan alınan verilere göre, Bosna-Hersek'in nüfusu (savaş sonrası) yaklaşık 3,8 milyondur (Majstorovic ve Turjačanin, 2013, sf: 11).

Eğitim sistemi de etnik prensiplere dayanmaktadır. Eğitim Bakanlıkları tüm kantonlarda kurulur. İlk ve ortaokullardaki müfredat, kurucu halkların konuları olarak tanımlanan ana dersler ve etnik spesifik konu grupları (dil, tarih ve coğrafya) etrafında tasarlanır. Eğitim sisteminin kendine özgü karakteri nedeniyle, farklı etnik kökenlere sahip çocukların aynı okullara gittiği, ancak etnik sınıflara girebilmek için birbirlerinden ayrıldığı "bölünmüş okullar" ortaya çıkmaktadır (Majstorovic ve Turjačanin, 2013, sf: 12).

1.2. Savaşın Etkileri

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra şok edici savaş deneyimlerine sahip kişilerin öngörülebilir bir süre içinde iyileşeceği düşünülüyordu. Ancak, 1950'lerde ve 1960'larda, bu tür deneyimlerin uzun süren sonuçları olabileceği açıklığa kavuştu (Eiting, 1964; Archiba ve diğ. 1962; Bramsen, 1999). Bramsen (1999) tarafından II. Dünya Savaşını yaşamış ve tedavi almamış 4057 Hollandalı ile yapılan bir çalışmada bu sonuçların 50 yıl sonrasında bile mevcut olduğu görülmüştür. Sayısız araştırma, savaş travmatik olayları ile ruh sağlığı üzerindeki uzun vadeli, olumsuz etkiler arasında bir bağlantı olduğunu göstermiştir (Selimbasic ve diğerleri, 2018).

Savaş deneyimleri yıllar boyunca sürebilecek ruhsal bozukluklara neden olabilir (Bramsen, 1999) Savaştan etkilenen topluluk örnekleri ile yapılmış çeşitli epidemiyolojik çalışmalarda depresyon, anksiyete ve travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) gibi psikiyatrik bozuklukların oranların arttığı bildirilmiştir (Fazel ve diğerleri, 2005) Benzer şekilde, artan sayıda çoklu somatik şikayetler, psikotik semptomlar ve diğer spesifik ve spesifik olmayan zihinsel stres semptomları, bu popülasyonda, travma sonrası stres ile komorbit olarak veya kendi başlarına sık görülür (Klaric ve diğerleri, 2007). Yapılan araştırmalara göre savaşa ve doğal afet gibi olağanüstü durumlara bağlı gelişen en yaygın psikolojik

bozukluklar şöyle sıralanmaktadır: Travma Sonrası Stres Bozukluğu, Depresyon, Stres, Anksiyete, Uyum Bozukluğu, Dissosiyatif Amnezi, Dissosiyatif Füg, Dissosiyatif Kimlik Bozukluğu, Depersonalizasyon Bozukluğu, Somatizasyon Bozukluğu, Konversiyon Bozukluğu görülmektedir.

Bosna'daki savaştan sonra gazilerin büyük çoğunluğu hala travma sonrası stres bozukluğu şeklinde ortaya çıkan savaş travmatizasyonu belirtileri göstermektedir (Begic ve McDonald, 2006). Begic ve McDonald tarafından yapılan bu çalışmada, geçmiş araştırmalarla tutarlı olarak (ör. Herman, 1992; Weine ve diğerleri, 1995), savaş travmasına maruz kalmanın zihinsel sağlık problemleriyle güçlü bir şekilde ilişkili olduğu, spesifik olarak, savaş travmasına maruz kalmanın, Bosna sakinlerinin ve ABD'de yaşayan mültecilerin örneklerinde TSSB, kaygı ve depresyon düzeyleri ile güçlü ve önemli ölçüde ilişkili olduğunu bulunmuş (Begic ve McDonald, 2006).

TSSB'nin semptomları, insanların maruz kaldığı çeşitli travmatik deneyimlere bağlı olarak değişebilir ve travmayı yeniden yaşamak, travma ile ilgili uyarılardan kaçınmak, biliş ve ruh halindeki olumsuz değişiklikler ve artan uyarılma olmak üzere dört gruba ayrılabilir (DSM-5, 2014)

1.2.1. Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş İnsanlar

Araştırma savaş zamanı ve sonrasında Bosna-Hersek'in başkenti olan Saraybosna'da yaşayan kadınlar ile yürütülmüştür. Yalnız bir katılımcı savaş zamanı kısa bir süre Norveç'e gitmiş ardından evine geri dönmüştür. 5 katılımcı savaş öncesinde yaşadıkları evlerinden hiç ayrılmamış, 1 katılımcı evleri yıkıldığı için ve 1 katılımcı da zorla sürgün edildikleri için şehir merkezinde başka bir eve taşınmak zorunda kalmışlardır. Araştırmaya mülteci statüsüne sahip bir katılımcı dahil edilmemiştir.

Mülteciler uluslararası bir sınırı geçen ve menşe ülkelerinde risk altında ya da zulüm mağduru olmuş kişilerdir. Öte yandan, ülke içinde yerlerinden edilmiş kişiler (ÜİYOK) uluslararası bir sınırı geçmemiş, ama ne sebeple olursa olsun evlerinden de kaçmışlardır (Uluslararası Kızıl Haç Komitesi; Wilson, 2015).

Mülteci statüsü, bireylere belirli haklara ve uluslararası korumaya izin verirken, ÜİYOK yasal bir statü değildir; çünkü ÜİYOK'ler hâlâ kendi

hükümetlerinin yetkisi altındadır ve vatandaşları tarafından paylaşılanlara ek haklar talep edemezler (Wilson, 2015).

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (Dahl, Mutapcic ve Schei 1998; BMMYK, 1995) göre, Bosna-Hersek'teki nüfusun yaklaşık yarısı evlerinden sürüldü. Pek çoğu başka ülkelere sığınmalarına rağmen, çoğunluk eski cumhuriyet içinde yer değiştirdi (Dahl, Mutapcic ve Schei 1998; BMMYK, 1995). Birçok mülteci yiyecek ve su sıkıntısı çekilen aşırı nüfuslu merkezlere yerleştirildi. Elektrik ve yakıt eksikliği, insanların yaşamlarını daha da etkiledi. Hem altyapıdaki bozulma hem de devam eden savaş nedeniyle hareket kısıtlandı. Sürekli bir bombardıman tehdidi vardı ve bombardımanın kendisi sıkça görülüyordu. Ön cephe savaşları çoğu zaman insanların evlerine yakındı (Dahl, Mutapcic ve Schei 1998).

Çok sayıda araştırmacı, Bosnalı mülteciler veya diğer ülkelerden gelen mülteciler ile çalışmalarında, savaş travmasına maruz kalmanın hayatta kalanların akıl sağlığı üzerinde derin bir etkisi olabileceğini bildirmiştir. Thulesius ve Hakansson (1999) tarafından yapılan bir çalışmada İsveç'teki Bosnalı mültecilerde TSSB prevalansı %18-%30 olurken, öte yandan mülteci olmayanlarda bu oranın %3-%1 olduğu görülmüş. Bosnalı mülteciler, belki de yabancı bir ülkede yeni bir hayata başlamakla ilgili zorluklar nedeniyle, Bosna sakinlerine göre daha fazla anksiyete, depresyon ve TSSB bildirmiştir (Begic ve McDonald, 2006).

1.2.2. Savaş Sonrası Stresörler

Klaric ve arkadaşları tarafından 2007'de, 367 savaş mağduru kadın ile yapılan araştırma savaş sonrası stres ströslerinin (kişisel sağlık, varoluşsal, profesyonel, aile ve sosyal değişiklikler, aile üyelerinin veya arkadaşlarının ayrılması, hastalık veya ölümleri) travma sonrası ve genel psikolojik semptomlarla ilişkili olduğunu göstermiştir. İlgili araştırmaya göre, sosyal, çalışma ve ekonomik koşullar, bir aile üyesinin sağlık ve davranışlarındaki değişiklikler veya aile parçalanması ya da aileden ayrılma gibi stresli yaşam olaylarının sayısı, muhtemelen kalan başa çıkma kaynaklarını tüketerek ve sosyal destek duygusunu azaltarak, travma sonrası semptomların yoğunluğuna ve genel psikolojik semptomların sayısına katkıda bulunmuştur.

Jankovic ve arkadaşları (2013) tarafından yapılan bir araştırmada, potansiyel olarak travmatik savaş deneyimleri ve savaşla ilgili hapis cezasının, yıllar sonra dahi yüksek düzeyde intihar oranı ile ilişkili olduğu görülmüştür. İlgili araştırmanın sonuçları, travmatik savaş deneyimleri ve intihar eğilimi arasında doğrudan bir bağlantı olasılığını öne sürmekte ve savaş sırasında belirli bir olayın yanı sıra, hapis cezası gibi, savaş sırasındaki potansiyel olarak travmatik deneyimlerin sayısının, etkilenen insanlarda intihar için ilgili risk faktörleri olarak kabul edilebileceğini göstermektedir (Jankovic ve ark.2013).

Bosna'daki savaştan sonra gazilerin büyük çoğunluğu hala travma sonrası stres bozukluğu şeklinde ortaya çıkan savaş travmatizasyonu belirtileri göstermektedir (Begic ve McDonald, 2006).

1.2.3. Bosna-Hersek'te Savaş Sonrası Stresörler

- *İşsizlik*
- *Etnik ayrımcılık*
- *Maaşlarının düşük olması*
- *Savaş öncesi duruma dönmenin zor/imkansız olması*
- *Savaştan kalan sağlık sorunları*
- *Güven vermeyen siyaset / siyasal iktidarsızlık*

1.2.4. Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB)

Travma sonrası stres bozukluğunun (TSSB) 1980 yılında resmi olarak tanınması, psikiyatrik travmanın yorumlanma biçiminde bir paradigma değişikliğini temsil ediyordu. şimdiye dek, eğer sağlıklı bir birey yaşamı tehdit edici bir olayın sonucu olarak psikolojik etkilere sahipse, bunların kendilerini uzun vadeli bir etkisi olmayan, kendi kendini iyileştiren bir yara gibi doğal olarak çözeceği iddia edildi. Vietnam Savaşı sırasında "gecikmeli stres sendromu" denilen bir keşif, savaş travmasına maruz kalan sağlıklı askerlerin maruz kaldıkları sırada ortaya çıkmayan kronik, olumsuz etkilere maruz kalabileceğini gösterdi (Johnson ve Thompson, 2006). 1970'lerden önce, korkutucu bir olaydan sonra uzun süreli psikiyatrik etkilere maruz kalan herhangi birinin anayasal olarak akıl hastalığına yatkın olduğu veya çocukluk çağı travmasına maruz kaldığı kabul

edildi; her iki durumda da sorumluluk bireye aitti. TSSB'nin tanınmasıyla birlikte, birinci sorumluluk korkutucu deneyime yüklendi ve maruz kalan birey suçlama veya sorumluluktan büyük ölçüde kurtulmuş oldu .

Burstow'un (2003) tanımı: "Travma bir hastalık değil, bir tür yaraya verilen bir tepkidir. Gerçek dünyadaki derinlemesine zararlı olaylara ve durumlara ve gerçekten de insanların rutin olarak yaralandığı bir dünyaya bir tepkidir."

1.2.5. Karmaşık Travma

Travmatik stres alanı, çoğu zaman kişilerarası nitelikte (örneğin cinsel veya fiziksel istismar, savaş, topluluk şiddeti) ve erken yaşlarda meydana gelen çoklu, kronik ve uzun süreli, gelişimsel olarak olumsuz travmatik olayların deneyimini tanımlamak için "karmaşık travma" terimini kabul etmiştir. (van der Kolk, 2005). Herman(1997) Karmaşık travma'nın cinsel istismar gibi art arda gelen travmalardan oluştuğunu bildirmiştir.

Travmatik olaylar, insanlara kontrol, bağlantı ve anlam duygusu veren sıradan bakım sistemlerini alt eder " (Herman, 1997). Tıpkı travma türleri olduğu gibi travma ile ilişkinin türleri de vardır. Bunlar arasında doğrudan travma yaşanması, önemli bir yakının doğrudan travma yaşanması, travmaya tanıklık edilmesi ve travmadan etkilenen bir gruba üyelik sayılabilir. İnsanlar bu kategorilerin herhangi birinde olabilir ve bir olayı, işlevselliğini etkileyen ve baş etme becerilerini zorlayan önemli bir travma olarak yaşayabilir. Bu kategorilerin tümü, Herman'ın travma tanımınının temel bileşenleri olan güçsüz ve çaresizlik deneyimi olarak, kişinin kontrol, bağlantı ve anlam duygusunu alt etmesi bileşenlerini de kapsar (Farley, 2008).

1.3. Savaş Travmasında Cinsiyet Faktörü

Kadınlar erkeklere oranla bir araştırmaya (Christiansen and Elklit 2012; Farhood and Dimassi 2012) göre iki kat ve başka bir araştırmaya (Farhood, Dimassi, and Strauss 2013) göre ise beş kat daha fazla TSSB geliştirme olasılığı olduğu bulunmuş.

İncelemelerinde Murthy ve Lakshminarayana(2006) "kadınların savaşın psikolojik sonuçlarına karşı artan bir savunmasızlığa sahip olduğunu" belirtiyor. Nitekim kadınlar ve erkekler savaş zamanlarında farklı travmalara maruz kalmaktadır. Farklı psikolojik problemler sergileyebilir, farklı şekillerde baş

edebilir ve tedaviye girmek için farklı eşikleri olabilir. Bu nedenle, cinsiyet perspektifi hem zorlayıcı hem de gerekli olmaktadır.

Savaş, erkeklerde ve kadınlarda akut ve uzun süreli sağlık sorunları yaratır, ancak savaşın birçok yönü, kadınların sağlığını, kendilerine tabi kılabilecek ve yaşamlarını ve sağlıklarını öncelikli kılmayacak toplumsal değişiklikler yoluyla orantısız biçimde etkiler (Kastrup, 2006). Savaş ve çatışma alanlarındaki kadınların, ev dışındaki topluluk şiddeti tehditleriyle karşı karşıya kalma olasılıkları daha yüksektir (Dünya Sağlık Örgütü, 2002). Savaşta birçok kadın, ailelerine bakım olarak sorumluluklarıyla muhatap olurken bir yandan da üzerlerine yüklenen kendileri için yeni ve yabancı görevlerle ve eşlerinin kaderinin bilinmezliğiyle başbaşa kalırlar. (Kastrup, 2006).

Bosna-Hersek'teki savaş, travmatik deneyim için paradigma haline geldi, mağdurlar için psikolojik ve psikiyatrik yardıma sürekli ihtiyaç duyulmaktadır (Hasanovic, 2017). Önceki araştırmalar ve yerel sağlık hizmetleri çoğunlukla erkeklere odaklanmış ve önleyici ve terapötik faaliyetler öncelikle savaş gazileri nüfusunu hedef almıştır. Bununla birlikte, kronik savaş stresinin savaştan etkilenen bölgelerde kadınlarda ciddi psikolojik sorunlara neden olduğuna şüphe yoktur, ancak bu sorunla ilgili klinik deneyim azdır. Bosna-Hersek'teki kadınların zihinsel sağlığı hakkında çok az şey bilinmesinin nedeni, nispeten az sayıda psikotramatize olmuş kadının psikiyatrik veya psikolojik yardım aramasıdır (Hasanovic, 2017). Klaric ve diğerleri (2007) tarafından Mostar'da savaşı yaşamış kadınlarla yapılan bir araştırmada uzun süre savaşa maruz kalmanın ve savaş sonrası strese maruziyetin sivil kadınlarda ciddi psikolojik sonuçlara neden olduğu, TSSB'nin travma sonrası reaksiyonun geniş yelpazesindeki bozukluklardan sadece bir tanesi olduğu belirtilmiştir. Araştırmaya göre savaş sonrası stres etkeni, TSSB'nin yaygınlığını etkilememiş, ancak travma sonrası semptomların yoğunluğuna ve sayısına katkıda bulunmuştur.

1.4. Baş etme

Baş etme (coping), insanın hayatındaki zor durumları yetenekli ve başarılı bir şekilde karşılayabilme uğraşdır. Literatürde, kültür ve dine bakılmaksızın; 'umut ve minnettarlığı korumak, anlam bulma, öz dayanıklılık (resilience), politik katılım, sosyal destek bulma, ibadetler ve dini faaliyetler ve başkalarına yardım etmek (veya dayanışma)' gibi baş etme mekanizmalarının yaygın olduğu

görülmektedir (Erdener, 2017). Psikolojik sıkıntuların ötesinde, travmatik deneyimler de benzersiz güçler, başa çıkma mekanizmaları ve öz dayanıklılık (resilience) kaynakları üretebilir (Burstow, 2003; Goodman, 2013; Lenette, Brough ve Cox, 2012). Masten'e (2001) göre öz dayanıklılık ise, sıradan bir süreçtir ve birinin hayatında meydana gelen koşullara insanın temel adaptasyonudur. Esneklik, doğada dinamiktir, bir durum değildir ve bir kültür ve bağlamdan etkilenir (Masten, 2001; Masten & Obradovic, 2008).

1.4.1. Öz Dayanıklılık (Resilience)

Greene (2002), psikolojik açıdan “öz dayanıklılık, kendini koruma davranışları veya direnç kümelerinin geliştirilmesidir” diye özetlemektedir (Farley,2008). Bu kendi kendini koruyucu davranış veya güçlerin bir kısmının da maneviyatın bileşenleri olması mümkündür. Aynı derecede çekici alternatif bir görüş de, esnek davranışların ve güçlü yönlerin, manevi veya dini davranışlar, oluşumlar veya olaylar kadar uygun bir şekilde etiketlenebilmesi ve bu kavramları ilişkilendirmenin, onları anlamalarını doğrudan genişletmesidir. Bu kendini koruyucu (self-protective) davranış veya direncin bir kısmının da maneviyatın bileşenleri olması mümkündür (Farley,2008).

Greene (2002) aynı zamanda iyileşme süreçlerini destekleyen maneviyat ve dinin birçok özelliğini tanımlar. Bunlar aşağıdakileri içerir:

- Kim olduğumuza tanım vermek
- Genellikle dünyayı ve meydana gelen olayları anlamak için bir yapı sağlamak
- Bu yaşamdaki olayları aşmak için bir mekanizma sağlamak
- İyiyi ve kötüyü anlamak için referans çerçevesi vermek
- Bağışlanmak için bir mekanizma sağlamak (Farley,2008)

1.4.2. Travma Sonrası Büyüme

Travmatik olaylar karşısında gösterilen tepkiler kişiden kişiye farklılık gösterebilmektedir. Bu tepkiler kimi zaman, psikolojik stres, depresyon, anksiyete ve hatta travma sonrası stres bozukluğu gibi olumsuz etkiler şeklinde ortaya çıkabilmektedir (Ramos ve Leal, 2013). Ancak travmatik bir olayla karşı karşıya kalmanın her zaman olumsuz yönde sonuçlar vermediği de görülmektedir.

Travmatik bir olayın kişiyi önceki durumundan daha güçlü hale getirmesi de mümkün olabilmektedir. Bu konuda pek çok araştırma yapılmış ve travmatik olay sonrası olumlu etkilerin varlığını göstermiştir (Ramos ve Leal, 2013).

Travma sonrası büyüme kavramı “büyük bir yaşam krizi ile mücadeleden kaynaklanan önemli olumlu değişim deneyimi” olarak tanımlanmaktadır (Tedeschi ve diğ. 2000; Duman, 2019).

‘Travma sonrası büyüme (TSB), insanlarda aşırı stresli koşullar altında direnme ve zarar görmeme yeteneğinin ötesine geçen bir değişimi ifade etmektedir.’ TSB, sonuçlardan sadece pozitif yöndeki değişikliklerle ilgili olmasıyla öz dayanıklılıktan (resilience) ayrılır. ‘Travma sonrası büyüme, öz dayanıklılık (resilience), uyum (sense of coherence), iyimserlik (optimism) ve dayanıklılık (hardiness) gibi benzer kavramların aksine, bir dönüşüm kalitesine veya işlevsellikte niteliksel bir değişime sahiptir’ (Tedeschi ve Calhoun, 2004).

Sosyal destek, başa çıkma sürecini ve travmatik deneyimlere başarılı şekilde uyum sağlamayı etkilemekte, bu durum sonrasında TSB için bir belirleyici olabilmektedir (Ramos ve Leal, 2013). Algılanan büyüme ile ilişkili üç çevresel faktör vardır: cinsiyet, yaş ve eğitim düzeyi. Literatürde kadınların, gençlerin ve daha yüksek eğitim seviyelerine sahip kişilerin genellikle büyüme veya fayda bulgularını bildirme ihtimalinin daha yüksek olduğunu göstermektedir (Ramos ve Leal, 2013).

Manevi inançlar ve dini katılım, büyüme algısına katkıda bulunan önemli faktörler olarak kabul edilmiştir (Calhoun ve ark., 2000). Zor koşullar ile mücadele, dindarlıkla daha iyi bir bağlantıya ve maneviyat meselelerinin daha iyi anlaşılmasına neden olabilir (Park ve diğ., 1996). Bazı ampirik çalışmalar dindarlık / maneviyat, bilişsel süreçler ve algılanan büyüme arasında pozitif ilişkiler olduğunu göstermiştir (Calhoun ve diğerleri, 2000).

Linley ve Joseph (2004)’in çalışmalarında sorun ve duygu odaklı başa çıkma yöntemlerinin PTG ile pozitif ilişkili olduğu; buna karşılık, inkâr, baskılama ve duygu bastırma ile karakterize başa çıkma yöntemlerinin kötü sağlık sonuçları ile ilişkili olduğu görülmüştür (Ramos ve Leal, 2013).

Aşırı olumsuz olaylar yaşayan bireylerin psikolojik tepkilerini anlamamanın bir yolu, insanların dünyadaki temel varsayımlarına, stresli yaşam olaylarının bu

varsayımlar üzerindeki etkisine odaklanmaktadır (Janoff-Bulman, 1989). Janoff-Bulman (1989)'ın Temel Varsayımlar Modeli'ne göre bireyin sahip olduğu temel varsayımlar; dünyanın iyiliği varsayımı, dünyanın anlamlılığı varsayımı, kendilik değeri varsayımı olmak üzere üç gruptan oluşmaktadır. 'Dünyanın iyiliği varsayımında birey kişisel olmayan dünyanın iyi bir yer olduğu ve insanların temelde iyi olduğu varsayımına sahiptir. Dünyanın anlamlılığı varsayımında insanların hak ettiklerini yaşadıklarına dair bir inanç söz konusudur. Kendilik değeri varsayımında ise kişinin kendi kişiliğiyle ilgili olumlu bir algısı bulunmaktadır ve sonuçları kontrol etmek için gerekeni yaptığı düzeyde adil bir dünyada incinmezdir. İşte travmatik olaylar getirdiği darbe ile tüm bu varsayımları sarsmaktadır. Kişinin dünya ve kendisiyle ilgili olumlu inançlarını sorgulamasına; kendi incinebilirliğini fark etmesine neden olur. Birey bu noktadan sonra yıkıcı bir yaşantıyı yeniden yapılandırmak için bilişsel işleme sürecine girmelidir ki bu süreç de en nihayetinde travma sonrası büyümeyi sağlayacaktır.'(Duman, 2019)

'Travmatik olaylar, bireyin dünyayla ilgili anlayışında önemli bir karışıklık yaratır ve önceki dünya görüşü, birçok açıdan, kayıp ve trajedi nedeniyle geçersiz hale gelebilir.' Bilişsel işlem, bireyin dünya görüşünü yeniden inşa etme ve travmaya uyum sağlama girişiminin önemli bir bileşenidir. Bilişsel işlemlerin ayrıca travma sonrası büyümenin gelişiminde önemli bir unsur olduğu öne sürülmüştür. (Calhoun ve diğ. 2000).

2. YÖNTEM VE VERİ TOPLAMA

Bu araştırmanın amacı Bosna Hersek savaşından 24 yıl sonra savaş travmasının kadınların ruh sağlığı üzerindeki uzun vadeli etkisi ve etkiler karşısında hangi baş etme yöntemlerini kullandıklarını araştırmayı hedeflemektedir. Bu araştırma ile önceki hipotezleri doğrulamaktan farklı olarak, kadınların bu durumu nasıl deneyimledikleri ve bu deneyimlere ne tür anlamlar atfettikleri anlaşılmasına çalışılacaktır.

2.1. Nitel Çalışma Tercih Edilmesinin Sebepleri

Klinik psikolojideki nitel araştırma çeşitli nedenlerle değerlendirilebilse de, sıklıkla bunun nedeni, nicel araştırmaya kıyasla, yaşanan deneyimin ayrıntılarını ve dokusunu yakalamak ve daha hassas hale getirmek için daha fazla potansiyel sunmaktadır. Niteliksel yöntemler klinik psikolojide giderek daha fazla kullanılmaktadır (Harper 2008; Cromby,2012).

Nitel araştırmalar, katılımcının duygularını tanıyamadığında ya da ifade edemediği yerde sesinin tonu, hızı, konuşmasının yoğunluğu gibi ipuçları ile duyguları tahmin etme imkânı sağlar. (Cromby, 2012).

En basit şekliyle nicel araştırmalar teori testi, ölçümler ve sayısal verilerle ilgilenir (Creswell, 2009). Buna karşılık nitel araştırmaların amacı ise, ‘ insanların deneyimleri ve eylemlerini onların karşılaştığı, etkileşimde bulunduğu ve deneyimledikleri şekliyle anlamak ve temsil etmektir.’ (Elliot, Fischer ve Rennie, 1999). Ölçülebilir değişkenlere ve istatistiksel verilerin üretilmesine odaklanmasıyla, nicel araştırma kişisel anlamın araştırılmasına izin vermez ve katılımcıların “yaşanmış” deneyimleri hakkında gerçek bir fikir veremez (Cromby, 2012).

Savaşın kadınlar üzerindeki etkileri hakkında nicel çalışmaların hacmine kıyasla sayıca daha az nitel araştırmalara rastlanmaktadır. Nevenon ve Broberg (2000), nicel araştırmaların büyük ilerleme kaydetmesine rağmen, sınırlamaları olduğunu da savunmuştur. Örneğin, bu tür araştırmalar çoğu zaman yapısal raporlama yöntemlerini kullandığından, katılımcılar yalnızca kendilerine yöneltilen soruları yanıtlayabilir ve bu “parçalanmış bir resim” üretebilir.

Bu tür yaklaşımlar, “benliğin deneyimi” çalışmasında olduğu gibi kolayca ölçülemeyen olayların derinlemesine ve ayrıntılı çalışmasına izin verme avantajına sahiptir (Nevoven, Broberg 2000). Diğer bir avantaj ise, böyle bir yaklaşımın beklenmeyen bulguların ortaya çıkmasına izin vermesidir (Barker, Pistrang ve Elliott, 2002). Bununla birlikte nitel araştırmalar diğer insanların deneyimlerine ilişkin kavrayış geliştirilmesini ve bunun diğer insanlarla paylaşılmasıyla da ilgili deneyime karşı belirli ölçüde duyarlılık kazandırma sağlayabilmektedir. (Arastaman ve Fidan, 2018; Knafl ve Howard, 1984).

Nitel yöntemler yaygın olarak çoğaltılmıştır, ancak nesnelliklerine rağmen, bireylerin travma sonrası büyüme algısına ilişkin öznel raporlarını değerlendirmek için nitel veya karma yöntemler uygulamak önemlidir (Ramos ve Leal, 2013).

Tüm bu durumlar dikkate alınarak ve bu çalışmanın özel araştırma sorusunun ve amacının en iyi nasıl ele alınabileceği göz önüne alındığında, nitel bir metodolojinin benimsenmesine karar verildi.

2.2. Yorumlayıcı Fenomenolojik Analizin Uygun Görülmesinin Sebepleri

Nitel yaklaşım olarak Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz (e.g. Smith & Osborn, 2003; Smith, Flowers & Larkin, 2009) açıklanacak nedenlerden dolayı bu araştırmada tercih edilmiştir.

Öncelikle, yorumlayıcı fenomenolojik analiz katılımcıların kendi yaşam deneyimlerini nasıl anlamlandırdıklarının incelenmesine bağlıdır (Smith ve ark. 2009). Katılımcıların deneyimlerini ‘önceden tanımlanmış veya aşırı soyut kategorilere’ indirgemeye çalışmak yerine ‘kendi ifadeleriyle keşfetmeye’ odaklanan fenomenolojik bir yaklaşımdır. (Smith ve ark. 2009).

Filozof Husserl’in fenomenolojik öğretileri yorumlayıcı fenomenolojik analiz için önemli bir başlangıç noktasıdır. Husserl’in tanımlayıcı fenomenolojinin kullanımında yatan fikirleri, daha sonra fenomenolojik analizde anlam oluşturmanın yorumlayıcı niteliğini vurgulayan Heidegger (1927) tarafından geliştirilmiştir (Smith ve ark. 2009). Yorumlayıcı fenomenolojik analiz, “insanların deneyimlerini anlamalarına” odaklanan fenomenolojik bir epistemolojiye dayanmaktadır (Smith ve ark, 2009, s.47).

Yorumlayıcı fenomenolojik analiz birçok fenomenolojik filozoftan etkilenir ve teorik olarak üç ana ilke ile desteklenir: fenomenoloji (deneyimlerin incelenmesi), hermeneutik (yorum teorisi) ve idiografi (özel olarak ilgilenme fikri).

Fenomenoloji, bireysel insan deneyimlerini “içerden” araştırmakla ilgilenir (Willing, 2013 sf; Hayes, 1997) ve insanların gerçeklik algılarını etkileyen ve dolayısıyla fenomenleri etkileyen arzu, dilek ve motivasyon gibi birçok faktör olduğunu kabul eder (Eatough ve Smith, 2008; Smith ve Dunworth, 2003). Yorumlayıcı fenomenolojik analizde yer alan yorum, araştırmacının “aktif rol” aldığı dinamik bir süreç olarak görülür (Smith ve Eatough, 2007, s.36) ve “sezgi dahil bir dizi beceri” gerektirir (Smith, 2007, s.4).

Yorumlayıcı fenomenolojik analiz ayrıca, katılımcı kendi kişisel ve sosyal dünyasını yorumlamaya çalışırken diğer yandan araştırmacının katılımcının deneyimlerini anlamlandırmaya çalışması olarak iki aşamalı yorumlamayı (double hermeneutic) kullanır (Smith & Osborn, 2003; Smith ve ark. 2009). Bu bakımdan, iki aşamalı yorumlama, araştırmacının mevcut anlayışları, varsayımları ve önceki deneyimleriyle karmaşık hale gelen “ikinci dereceden” anlamlandırma olarak görülebilir (Smith ve Eatough, 2007).

Yorumlayıcı fenomenolojik analiz birçok araştırmacının aksine nomotetik değil idiografiktir; bir olgunun ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ile başlar, daha sonra ikinci vakanın detaylı analizine geçer ve bu şekilde vakaların tümünü tamamlamaya devam eder. (Smith,2004)

Yorumlayıcı fenomenolojik analizin amacı, daha geniş popülasyonlar hakkında genellemeler yapmak değil, bireysel vakaların temkinli analizinden sonra daha genel iddialara ulaşmaktır; Warnock (1987) “özelde daha derine inmek bizi evrenselliğe yaklaştırır” diyerek bunu işaret etmiştir (Smith, 2004). Bu tümevarımsal olma özelliği araştırma amacı ile uyumaktadır.

Bu çalışmada savaş travmasının kadınların ruh sağlığı üzerindeki uzun vadeli etkisi ve etkiler karşısında hangi baş etme yöntemlerini kullandıkları detaylı bir şekilde incelenecektir. Amaç; kadınların duygularını nasıl deneyimlediklerini, savaş anıları ile ilgili hissettiklerini, baş etme yöntemlerini bireysel bakış açılarından anlamaya çalışmaktır. Bu sebeple, yorumlayıcı fenomenolojik analiz, araştırma için uygun görülmüştür.

2.3. Katılımcılar ve Seçme Yöntemi

40-79 yaş arasında, Bosna-Hersek'te yaşayan, 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek'te bulunmuş olan, kadın katılımcılar olarak belirlenmiştir. Katılımcılar, yorumlayıcı fenomenolojik analiz kurallarına uygun olarak, araştırma amacına uygun bir örneklem grubu oluşturacak şekilde seçilmiştir (Smith ve Osborn, 2004). Nicel araştırmalardan farklı olarak, nitel araştırmalarda örneklem araştırma sorularına ve incelenecek olaya uygun olarak belirlenir; 'önemli olan araştırma evrenini temsil etmesi değil, araştırma yapılacak olaya uygunluğudur.' (Maxwell, 1992; Yıldırım, 2010; Karagöz, 2017: 606). Ayrıntılı ve derinlemesine bir analiz yapmak ancak küçük bir ölçek üzerinde mümkündür, bir çok araştırmada bu sayı 5-10 kişi ile gerçekleştirilmiştir (Smith, 2004) Bu ilke göz önüne alınarak çalışmaya 8 katılımcı dahil edilmiştir.

Araştırmaya 'kartopu' tekniği ile katılımcı sağlanmıştır. Araştırmanın konusu ve katılımcı arayışı çeşitli platformlarda duyurulmuştur. Gönüllü olan katılımcılar ile tercüman aracılığıyla görüşmeler yapılmış, bu şekilde araştırmaya katılmaya uygun olup olmadıklarına karar verilmiş ve gönüllüler araştırmanın amacı ve aşamaları hakkında bilgilendirilmişlerdir. Ön görüşmeler esnasında 1 gönüllü daha sonradan tercümana ulaşarak araştırmaya katılamayacağını, 'bu konu hakkında konuşmayı kaldıramayacağını' bildirmiştir. Ayrıca 2 gönüllü de ön görüşmeler neticesinde işleme kriterlerinden bir ya da bir kaçını karşılamamaları nedeniyle araştırmaya dahil edilmemişlerdir. Tablo 1de katılımcıların kişisel özellikleriyle ilgili bilgiler verilmiştir. Gizliliğin korunması amacıyla, analiz esnasında katılımcıların isimleri değiştirilmiştir.

2.3.1. İşleme ve Dışlama kriterleri

İşleme kriterleri;

- 40-80 yaş arasında
- Bosna-Hersek'te yaşayan
- 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek'te bulunmuş olan
- Kadın katılımcılar

Dışlama kriterleri;

- Mülteci veya göçmen olmak

- 40 yaşının altında olmak

Tablo 1. Katılımcıların Kişisel Özellikleri

		Yaş	Eğitim	Medeni durum	Sosyoekonomik düzey
1	Aişa	66	İlk okul	Evli	Orta
2	Senija	77	Okuma yazma bilmiyor	Evli	Orta
3	Amina	65	Lise	Dul (eşi şehit)	Orta
4	Edina	79	Lisansüstü	Boşanmış	Yüksek
5	Naida	52	Lisans	Evli	Yüksek
6	Leyla	40	Lisans	Evli	Orta
7	Enisa	55	Lise	Bekar	Orta
8	Azra	53	Lise	Boşanmış	Orta

2.3.2. Katılımcılar – Özet

Emina; Savaş zamanı ve sonrasında Butmir’de ikamet ediyor. 2 oğlu 1 kızı var. Oğlunun biri 1991 yılında Hollanda’ya gitmiş ve şu an orada yaşıyor. Savaşta babası bir sırp genç tarafından öldürülmüş. Savaş zamanında ve sonrasında tarımla uğraşmışlar.

Senija; Savaş zamanında ve sonrasında Butmir’de yaşamış. Savaştan önce de zor bir çocukluk geçirmiş. 14 yaşındayken babası vefat etmiş. Savaştan önce Yugoslavya ordusunda asker olan oğlu Bosna savaşı için ülkesine dönmüş ve savaşın başlarında şehit düşmüş. Eşinin savaşta bacağı kopmuş bunun üzerine Senija üzüntüden felç geçirmiş. Oğlunun kaybını hala atlatamamış, yas belirtileri gözlemlenmiştir.

Amina; 1992'de savařın bařlarında eři Őehit dūřmūř. Bu olaydan sonra çocukları mūlteci olarak Hırvatistana gitmiřler, kendisi de gitmek zorunda kalmıř. Eřinin kaybından sonra, erkek kardeři, kayınvalidesi ve kardeřinin eřini de kaybetmiřler. Hırvatistan'dan sonra Norveç'e iltica eden çocuklarının yanında kısa bir sūre kalıp sonra Bosna'ya geri dōnmūř.

Edina 79 yařında olan katılımcı savař Őncesinde, sūrecinde ve halen Saraybosna Bařarřı'da yařıyor. Savař Őncesinde de travmatik anıları bulunmakta; bebeęi 15 gūnlūkken eři kendisini terk etmiř. 1992 yılında annesi hastaneyeyken vurularak Őlmūř ve 1995 yılında da babasını kaybetmiř. Diř hekimi olan katılımcı, savař zamanında saęlık personelinin yetersiz olması nedeniyle birçok ameliyata katılmak durumunda kalmıř. 1992-1995 yıllarındaki savař haricinde Őncesinde II. Dūnya savařını da çocukken yařamıř. Ayrıca Irak savařında da gōnūllū saęlık personeli olarak bulunmūř.

Naida Savaş zamanında ve sonrasında Saraybosna'nın merkezi olan Başarşı'da yaşamış. Savaş zamanında 2 bebeği olan Naida 1994'te de bir doğum yapmış. 3 yıl evinden hiç çıkmadan bebekleriyle ilgilenmiş. Savaşın kendisi üzerinde olumlu yōnde etkileri de olduğunu anlatmıştır.

Leyla 1992 yılında yařadıęı kōyden Saraybosna'ya zorla gōç ettirilmif. Evlerinde yemek yerken dairelerinin bombalanmasıyla aęır yaralanmıř. Hastanede yanlıřlıkla Őlūlerin odasına alınmıř, onlarca Őlūnūn bulunduęu yerde bulunmak durumunda kalmıř ve anestezi-siz ameliyat olmak zorunda kalmıř. Gūnūmūzde de savařtan kalan saęlık sorunlarına sahip.

Enisa Savař zamanında ve sonrasında Saraybosna'nın Dobrinja semtinde yaşamış ve hala aynı binada yaşıyor. Savař zamanında yakınlarını kaybetmiş ve birçok travmatik Őlūme şahit olmuş. Savařtan sonra her gūn savaştan bir anın aklına gelmekte ve sık sık yeniden yaşantılamaları olmaktadır.

Azra Başarşı yakınlarında oturuyor. Savař zamanında Başarşı yakınlarında oturdukları evleri bombalamalardan yıkıldığı için yakınlardaki başka bir mahalleye taşınmış ve ailesiyle burada yaşamış. Savař zamanında bir doğum yapmış. řu an iki kızı var. Savařtan sonra eşinden ayrılmış. Savařta dine daha yakınlaşmış ve eři dine uzak bir insan olduğu için gōrūř ayrılığı ile ayrılmışlar.

2.4. Veri Toplama Araçları

2.4.1. Yarı Yapılandırılmış Görüşme

Bu araştırmada çalışmanın amacına uygun yarı yapılandırılmış görüşme soruları (bkz ek 3) hazırlanmıştır. Görüşme soruları beklenmedik durumların araştırılabilmesine imkân tanımak adına esnek bir şekilde hazırlandı. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, araştırmacıya kendi sorularının cevaplarını almasını sağlarken aynı zamanda katılımcının deneyimlerini anlamlandırma şekline göre yeni sorular geliştirmesine imkân tanımaktadır (Smith ve Osborn; 2004). Bu şekilde araştırmacı, araştırma amacına uygun 3 soru ekleyerek diğer katılımcılara da bu soruları yöneltebilmiştir.

2.5. Verilerin Toplanması

Görüşmeler 1 katılımcı ile Saraybosna'da bir kafede, diğer katılımcılarla ise kendi evlerinde gerçekleştirilmiştir. Her bir katılımcı ile 45 ile 80 dakika arasında süren 1 görüşme yapılmıştır. Veri toplama süreci 3 ay sürmüştür.

Araştırmacı görüşmeler esnasında çalışma sorularını tercüman aracılığıyla katılımcılara yönelmiştir. Görüşmeler esnasında, katılımcılar detaylı anlatmaları konusunda teşvik edilmişlerdir. Katılımcıların kendilerini açması desteklenmiş, bunun için konuşma içerisinde derinleştirmek amaçlı başka sorular sormak, beden dili, kısa süreli sessizlikler gibi teknikler (Rossman ve Rallis, 2011) kullanılmıştır. Yapılan bütün görüşmeler sonradan transkripsiyonu yapılmak üzere ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir.

2.6. Verilerin Analizi

Görüşmeler esnasında ses kayıt cihazı ile kaydedilen görüşmelerin transkripsiyonu yapılmıştır. Araştırmacıdan önce tercüman da ses kayıtlarını tekrar dinleyerek görüşme sırasında muhtemel eksik tercümeleri tespit ederek araştırmacıyı bilgilendirmiştir. Veriler, yorumlayıcı fenomenolojik analiz kılavuzu esas olarak analiz edilmiştir (Smith ve Osborn, 2004). Yorumlayıcı fenomenolojik analiz idiyografiktir olması ve bir katılımcının ayrıntılı incelenmesinden sonra,

diğer bir katılımcının ayrıntılı incelenmesine geçilmektedir (Smith, 2004). Analiz boyunca kullanılan aşamalar şu şekildedir: araştırmacının, verilerde daha fazla başına olması ve söylenenlere daha duyarlı hale gelmesi amacıyla transkript birkaç defa okundu ve sol kenar boşluğu anlamlı ve önemli görünen herhangi bir şeyin ve araştırmacının gözlemlerinin notlarını almak için kullanıldı (Smith, Jarman ve Osborn, 1999). İkinci aşama olarak, transkriptin başına döndü sağ kenar boşluğu, psikolojik kavramlar ve soyutlamalar gerektiren özel temalar veya ifadeler için notları almak için (Smith, 2004) kullanıldı. Üçüncü aşama olarak ise temalar arasındaki bağlantılar araştırılarak, alt ve üst temalar oluşturulmuş, alt ve üst temalar transkript ile beraber tez danışmanı ile tartışılmış, bu şekilde temalar düzenlenmiştir. Aynı işlemler, diğer katılımcıların transkriptleri için de uygulanmıştır. Son olarak, bütün katılımcılarla yapılan görüşmelerin ve analizlerin tamamlanmasıyla, katılımcıların analizlerinde tekrar eden temalar çapraz karşılaştırma ile son şeklini almıştır. 8 katılımcının tekrar eden temaları '*Olay Anlatımı*'; *Savaş anılarının paylaşımı*, *Savaş Sonrası Etkiler* ve *Verilen Psikolojik Sorunlar Yaşayan Başka İnsanların Örnekleri* alt temaları ile, *Umut/Umutsuzluk*; *Ülkeden Kaçmayı İsteme/İstememe* ve *Herşeyin eski haline döneceği hakkındaki umutsuzluk* alt temaları ile, *Başetme* teması; *Meşguliyet/Uğraş*, *Bizden Kötüsü de Var* ve *Travma Sonrası Büyüme* alt temaları ile ve, *Etnik Kimlik Algısı*; *Etnik Kimlik Tanımı* ve *Diğer Etnik Gruplara Karşı Tutum* alt temaları olarak belirlenmiştir.

2.7. Geçerlik ve Güvenilirlik

Nitel araştırmaların değerlendirilmesinde, nicel araştırmalar için kullanılan güvenilirlik kavramlarının kullanılması yanıltıcı olmaktadır. Doğası gereği, güvenilirlik ve geçerliliğin ölçülebileceği ölçütler koyan nicel araştırmaların aksine, nitel araştırmaların değerlendirilmesi "açık uçlu" ve esnek kılavuzlar gerektirir (Yardley, 2000) Nitel araştırmalar, nicel çalışmalar gibi objektif değil, aksine elde edilen verinin ve yapılan analizlerin doğası gereği subjektif gerçekliğe dayanmaktadır.

Yardley (2000) şeffaflığı ve tutarlılığı araştırmanın gücünün ve ikna ediciliğinin ölçüsü olarak görmektedir. Şeffaflık (transparency), Meyrick'in (2006) tanımıyla "ilgili tüm araştırma süreçlerinin ifşa edilmesi" ile ilgilidir ve

araştırmada katılımcıların örneklemeinden ve araştırmaya dahil edilmesinden analitik sürece kadar uygulanan tüm süreçlerin ayrıntılı ve net bir açıklaması sağlanmıştır.

Araştırmaya dahil edilmesi istenen her kişiye katılmayı reddetme imkânı tanınmıştır. Görüşmelerin öncesinde katılımcılar açık sözlü olmaları yönünde teşvik edilmiştir. Katılımcılara istedikleri zaman herhangi bir gerekçe göstermeden çalışmadan çekilebilecekleri bildirilmiştir, (Shenton, 2004) böylelikle veri toplama seanslarının yalnızca samimi olarak katkı sağlamak isteyen ve özgür iradesiyle veri sunmaya hazır kişilerle yürütülmesi hedeflenmiştir. Araştırmacının dürüstlüğünü korumak, hipotezlerini geliştirmek ve araştırma desenini şekillendirmek için (Lincoln ve Guba, 1986) araştırmacı tez danışmanı ile beraber analizleri tartışmıştır.

Nitel araştırmalarda araştırmacı, süreçte gerekli görmesi durumunda yeni stratejiler geliştirebilir; mülakata sorular ekleyebilir, yeni mülakatlar planlayabilir ve verileri teyit etmek için farklı veri toplama yöntemleri kullanabilir. Bununla birlikte, 'araştırma alanına olan yakınlık, yüz yüze görüşmeler yoluyla ayrıntılı ve derinlemesine bilgi toplama, uzun süreli bilgi toplama, elde edilen bulguların teyit edilmesi için alana geri gidebilme ve ek bilgi toplama imkânlarının olması nitel araştırmada geçerliliği oluşturmayı sağlayan önemli özelliklerdir.'(Yıldırım ve Şimşek, 2013; Karagöz, 2017: 606)

2.8. Bu Çalışmadaki Etik Hassasiyet

Nitel ve nicel çalışmalardaki etik meselelerin farklı olması, araştırmacı ve katılımcı arasındaki kişisel etkileşimin derecesi ile ilişkilidir (Thompson ve Russo, 2012).

Nitel bir çalışmada, bilgilendirilmiş onam, gizlilik, sonuçların rapor edilmesi ve araştırmacının rolü gibi konular dikkate alınmalıdır (Willig ve Rogers, 2017). Katılımcıların gönüllü olarak katılma veya katılmayı reddetme haklarını kullanabilmeleri için (Orb ve ark, 2001) bilgilendirilmiş onam formunun (informed consent) Boşnakça tercümesi katılımcılara sunulmuştur ve rızaları alınarak çalışmaya dahil edilmişlerdir. Bilgilendirilmiş onam formu; çalışmanın genel amacı, araştırmaya katılımın olası risk ve faydaları, araştırmanın herhangi

bir aşamasında araştırmadan çekilme hakkına sahip olduğu, gizlilik ve sınırları hakkında katılımcıya genel hatlarıyla bilgiyi içermektedir.

Çalışmanın analizi ve raporlanmasında, katılımcılara zarar verme riski en aza indirilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple, özel bir kullanım için katılımcının verdiği kişisel bilgilerin korunması olarak tarif edilen 'gizlilik (confidentiality)' ilkesine (Thompson ve Russo, 2012) uygun olarak araştırmaya dahil olan katılımcıların isimleri değiştirilerek raporlanmıştır. Katılımcılar tez ve dergi makalesi yazılarında alıntılar kullanılsa da, kendileri ile ilgili tüm tanımlayıcı bilgilerin transkriptlerden ve yazımlarda değiştirilerek kullanılacağı konusunda bilgilendirildi. Bu çalışmada araştırmacı, katılımcıların anılarını paylaşırken duygusal yoğunluk yaşadıkları ve anlatmakta zorlandıkları durumlarda, çalışmayı durdurmuş ve devam etmek için izin istemiştir.

3. BULGULAR

Tablo 2 Üst ve Alt Temalar

Üst Temalar	Alt Temalar
OLAY ANLATIMI	Savaş anılarının paylaşımı
	Verilen Psikolojik Sorunlar Yaşayan Başka İnsanların Örnekleri
	Savaş Sonrası Etkiler
UMUT/UMUTSUZLUK	Ülkeden Kaçmayı İsteme/İstememe
	Her şeyin eski haline döneceği hakkındaki umutsuzluk
BAŞETME	Meşguliyet/Uğraş
	'Bizden Kötüsü de Var'
	Travma Sonrası Büyüme
ETNİK KİMLİK ALGISI	Etnik Kimlik Tanımı
	Diğer etnik gruplara karşı tutum

3.1. Olay anlatımı

Olay anlatımı temasının alt temaları 'savaş anılarının paylaşımı', 'psikolojik sorunlar yaşayan başka insanların örnekleri', ve 'savaş sonrası etkiler' olarak belirlenmiştir. Araştırmaya katılan katılımcılar görüşme öncesinde bilgilendirme formu kendilerine okunduğunda araştırmaya katılmaktan rahatsız olmadıkları, aksine savaşta yaşanmış olanları duyurmak istediklerini söylemişlerdir. Görüşmeler esnasında duygusal paylaşıma mümkün olduğunca girmeden yaşadıkları olayları anlatmışlardır. Bu durum duygusal yükü kaldırmakta güçlük çektiklerini ancak bir yandan da paylaşma ihtiyacı hissettiklerini düşündürmüştür. Savaş sırasında veya sonrasında yaşadıkları psikolojik sorunların olup olmadığı

sorulduğunda, kendilerinin iyi olduklarını söyleyerek hemen ardından akrabalarında veya komşularında psikolojik sorunları olan tanıdıklarının durumunu detaylı bir şekilde anlatmaya başlamışlardır. Bu durum, Emina'nın da 'biz Boşnaklar dirençliyiz ve direk olarak onu yansıtamıyoruz, göstermiyoruz bu nedenle belki de biz psikolojik sorunları yaşadığını görmüyoruz' diyerek aktardığı gibi kendi yaşadıkları psikolojik sorunları gizleme yöneliminde olduklarını düşündürmüştür.

3.1.1. Savaş travmalarının paylaşımı

Bu tema 'olay anlatımı' temasının bir alt temasıdır. Araştırmaya katılan katılımcılar görüşmelerin büyük kısmında savaş zamanı yaşadıkları zorlukları ve travmatik anılarını anlatmış ve savaş zamanı Saraybosna hakkında genel bilgiler vermişlerdir.

Savaş zamanında özellikle şehir merkezinde bulunan katılımcılar yaşadıkları ciddi susuzluk sıkıntısından bahsetmiş, ve su almak için gidilen belirli noktalarda yaşanan olayları, yapılan katliamları anlatmışlardır. Su bidonlarını doldurup, taşıyıp evlerine girecekleri sırada keskin nişancıların dolu su bidonlarını vurması yapılan psikolojik şiddeti açıkça göstermektedir. Savaş zamanında Başçarşı yakınlarındaki Sedrenik mahallesinde yaşayan Azra yaşadıkları travmatik olayları aktarmıştır.

Savaş zamanında şöyle bir durum yaşadık; onlar bizi sadece silahla öldürmediler, psikolojik olarak da saldırdılar. Mesela biz 8. Katta oturuyorduk savaş zamanında ve bir caddeyi geçmemiz gerekiyordu su almak için ve biz caddeyi geçerken onlar bizi görüyorlardı. Biz biliyorduk onlar bizi vuracaklar, belki biraz sonra öleceğiz ama mecbur su almamız gerekiyordu. Onlar caddeyi geçmemizi bekliyor ve sonra dolu bidonlarımızı vuruyorlardı. (Azra)

Evdesin ve yemek yok, elektrik yok... Ne yaparlardı biliyor musun? Sabah gaz açıyorlar biz seviniyoruz, ama gaz açıldı mı ates ediyorlar ve insan yanıyor. Pislikler. Annem de zar zor kurtuldu bir kere, saçı başı yanmıştı...

Bir kere ablamla birlikte su almaya gittik, ama o yoldan geçmek var ya, şans oyunu. Bir ates etmeye başladılar, Allahım! Yere atıldık ablamla, annem de pencereden izliyor, kızlarım ölmüş diyor. (Azra)

Enisa amaşır yıkamak için dereye gittiği bir gün su doldurmak için gelen bir kadının ölümüne şahit olduğu anısını etkilenmiş olduğu travmatik anılarından biri olarak anlatmıştır.

'Yani pazarda yaşadığımın benzerini bir daha yaşadım... Başka bir gün yine bir olay olmuştu... Binamızın yakınında amaşırlarımızı yıkadığımız bir dere vardı... O gün de sabahdan öğleye kadar hep bomba düştü... Sabah yıkamaya gidemedik... Sonra kesildi... Ben de babama dedim ki ben şu çamaşırları bir sudan geçireyim, evde su da kaynatmıştım... Beraber çıkalım dedi babam... Annem, babam ve ben – mz çıktık... Onlar derenin kenarında duruyordu, ben de derenin tam ortasına girdim ve yıkadım o çamaşırları... Sonra yaşlı bir hanımefendi, komşumuz gelip su doldurmak istedi... Ben de dedim ki verin ben yerinize doldururum... Siz evinize ıkn, ben doldurur getiririm... Babam da o suları yukarıya çıkartmak için, bana yardımcı olmak için indi tekrar... Ben suyun içinde duruyordum. O anda da başka bir kadın indi ve suya yaklaştı... Ben ıktım ve yanından geçtim... Girdim binaya ve pencereden kadının yere düştüğünü gördüm... Dili çıkmıştı, öyle yerde yatıyordu... Nasıl oldu, ne zaman oldu anlamış değilim, ama birden askerler geldi, o kadını kurtarmaya çalıştı fakat kadın öldü... Bizim semtimiz öyleydi, her gün ateş ediliyordu, her gün insanlar liyordu... Bu da yaşadığım travmatik olaylardan bir tanesidir...'

1992 yılında 12 yaşında olan Leyla savaş hakkındaki ilk travması olan doğup büyüdükleri köylerinden Sırplar tarafından sürgün edilişlerini ağlayarak aktarmıştır.

1992 yılında annem, babam, kardesim ve ben doğduğumuz köyden sırp çetnikler tarafından sürgün edildik. Köy Praa köyü, Pale'ye yakın. Savaşın en feci yaşandığı dönemde Sarajevo'ya gtk ve savaş zamanında Sarajevo'da kaldık. Orada bizim travmamız başlıyor. Müslümanların hepsini otobüslere bindirip Hresaya gönderdiler. (i çekiyor) Sarajevo yakınında bir bölge. Orada elinde tüfek bir etnik bizi karşıladı. Ben 11-12 yaşındaydım, ablam 15. Elimizde bir iki torbadan başka bir şey yoktu. Herşeyimizi bıraktık arkamızda, evimizi, kiyafetimizi, oyuncaklarımızı. O anda, bizi karşılayan o etnik insanları zmek, alay etmekle, psikolojik baskı yapmakla görevliydi. Sarhoştu tabi. Babamı yakasından tutpu yere yatırdı, ayağını boğazına dayadı ve eşin ve kızlarının önünde onu öldüreceğini, katledeceğini söyledi.(derin nefes) Babam eliyle bize sadece Vratnik yönünü gösterdi, güvenlik hududu yani ve onu geçmemizi ve

güvenli bölgeye ulaşmamızı istedi. Sonra bir mucize oldu ki çetnigi başka bir çetnik çağırdı ve babamı bıraktı, babam da bizimle güvenli bölgeye kaçmayı başardı. Öyle kurtulduk. Bu savaşın başıydı. (Leyla)

Sürgünden sonra ailesiyle Saraybosna'ya göç etmek zorunda kalan Leyla burada yaşadığı 'büyük travmalar' olarak nitelendirdiği travmatik olayları aktarmıştır.

Mojmiloda kaldığımızda en zordu. Keskin nisanca ablama vurmuş. Çocuklardık, binanın onunda oynuyorduk saf. Ablam da basamaklarda oturuoyordu. Elinde tirnak turpusu vardı, tırnaklara bakıyordu. Allah'tan ki o sırada turpusu yere düşmüş ve onu alamak için basını ekmis, keskin nisanca'dan o şekilde kurtulmuş, kil payına yani. Evlerde camlar yoktu, bir şeyleri yapıştırıyorduk. Bir gün yemek yerken bombalandılar dairemizi. Biz yere düştük hepimiz, üzerimize duvar. Bunlar büyük travmalardı, ben hatırladıkça inanin tıylerim diken diken oluyor, inanılmaz korkunçtu. Babam sonra polis olarak çalışmaya gitti, uzun zamandır onu görmedik. Sonra bizi almaya geldi ve Mejtas mahallesine taşındık. Biz hayata devam ettik, etmeye mecburduk. Su, elektrik yok, yemek yok. Ama herşeye rağmen hayat devam ediyordu canlı bir şekilde. Elektrik geldi mi koşuşur yemek yapardık, çamasır yıkardık vs. (Leyla)

Leyla evlerinde yemek yerken vurulu yaralandığı anısını paylaşmıştır. Bu olay sadece onu değil tüm ailesini, özellikle ablasını çok etkilemiş. Ablası bu olaydan sonra büyük bir travma yaşamış, bu nedenle halen psikolojik tedavi almakta ve ilaç kullanmaktadır.

Bir gün okuldan geldiğimde, babam o yaman yoktu evde, ablam uyuyordu, annemle ben yemek yiyorduk. Sirtim pencereye doğruydu ve sadece mermi sesini duydum. Mermi sirtimden geçmiş, elimi kaybettim sandım. Yere düştüm, basımı yere vurdum. Ablam kalkmış, ev toz duman içinde. Ben iç kanamayı gecirdim, annem beni alıp hastaneye götürdü. Kucagina alınca ağızmdan kan fışkırmaya başladı ve annem olduğumu sandı. Annem bağirmaya başladı, yardım edin bagirdi, o ara binadaki sakinlerinden biri yardıma koşmuş, koridordaki pencereyi açmış ve rüzgar esintisiyle ben kendime geldim. Annem iyiyim, olmadım, sadece yaralandım diyebildim. Annem bağiriyordu, hastaneye götürdüler beni. Hastanede yan yana iki oda vardı, bir odaya oluler bir odaya yaralılar aliniyordu. Korku film gibiydi o manzara. Yüzlerce eli bacağı kopmuş insan etrafında. Beni yanlışlıkla oluler odasına aldılar. O olayla nasıl delirmediğimi,

nasil aklimi kacirmedigimi bilmiyorum. Bir anda kendimi olu yigininda buldum. Basimi donuyorum, bagirsagi cikmis adam yatiyor, digerinin bacagi kopmus, ucuncusunun eli vs. Bir tek ben hayattaydim. Kiz kardeşim beni ölüler odasında görürnce çok büyük bir travma yaşadı. O bana göre daha narin daha duygusal. Şu an da o psikolojik sorunlarından dolayı hala ilaç kullanıyor. Sonra hekim grubu geldi, beni aldılar, bir igne vurdular, zehirlenme olmasın diye. Anestezi olmadığı için diri diri kesmişler etimi, her şeyi hatırlıyorum. Sacım uzundu, ve kand yuzume ve sacima bulastı. Ben herseyi hatırlıyordum, kendimdeydim ve hekimlerle sürekli konusuyordum ameliyat esnasında. (Leyla)

Savaşın başlangıcında iki bebeği olan ve savaş esnasında bir doğum yapmış olan Naida, savaş esnasında sadece bir defa evinden dışarı çıkmış, '1425 gün' (Naida) boyunca evde bebekleri ile ilgilenmiş.

Savaş zamanı Saraybosna kovacide yaşıyordum. benim savaş deneyimim farklı çünkü savaş başladığında bebeklerimleydim. bir tane 2 yaşında bebeğim vardı, 4 aylık bir bebeğim vardı ve 1994te bir bebeğimi doğurdum. Savaştan sonra da bir bebeğim daha oldu. çocuklarımdan biri savaş bebeği değil sadece çok yakın 2 kuzenimi kaybettim savaşta, halamın ve amcamın çocuklarıydı. biri 13 biri 12 yaşındaydı. daha çocuklardı. biri evleri bombalandığında hayatını kaybetti diğeri evlerinin önünde oynuyorken vuruldu. (Naida)

Katılımcıların paylaşımlarına göre; kırsal kesim olan Butmir bölgesinde tarım yapılabilmesi ve havaalanına yakın olması (yardımların ilk geldiği yer) nedeniyle açlık daha az yaşanmış, ancak şehir merkezi olan 'Stari Grad' (Eski şehir) Saraybosna'nın merkezinde hem tarım yapılamaması hem de gelen yardımların ulaştırılamaması nedeniyle açlık daha ciddi yaşanmıştır. Savaş zamanında ve sonrasında da maddi durumu iyi olan ve şehir merkezinde yaşayan Naida bu konuda yaşadığı bir olayı paylaşmıştır.

Mahrumiyet... açıklaması zor. Bir sürü farkı ülkelerden yiyecekler geliyordu. Aç kaldığım gün olmadı diyebilirim. Elimizde ne varsa onu yiyorduk. Açlık çektiğimi söyleyemem. bol değildi tabi ama o günümüzü geçirecek kadar bir şey varsa açlık diyemem. et, sebze herhangi bir şey yoktu. Patates bizim için bilim kurgu gibi birşeydi. Yaşadığımız yerde evimizin önünde Fransız askerleri vardı, sadece ne olup bittiğini izlemek için. Öğle yemeklerini yediklerinde biri 2 yaşındaki oğluma haşlanmış yumurta vermiş, ben de o sıra 3. bebeğime hamileydim. Oğlum koşarak geldi 'anne anne bende yumurta var' diye heyecanla

bağırды. Ben uyuyordum yorgundum 'tamam' dedim. Ama oğlum çok heyecanlıydı çünkü o zamana kadar haşlanmış yumurta görmemişti. Benim için komik bir durumdu' (Naida)

5 Şubat 1994'te Sarayevodaki Markale Pazarı'nda Sırp Cumhuriyeti Ordusu tarafından düzenlenen saldırıda 68 kişi öldü ve 144 kişi yaralandı. Bu katliamın yaşayan tanıklarından olan Enisa 'ikinci doğum günü' olarak andıkları günde yaşadıklarını aktarmıştır.

Markale katliamını bilirsiniz. Bizzat orada bulundum. Her şeyi gördüm. O olaydan sonra iki-üç gün konuşamaz halindeydim. Sonra geçerdi, sonra tekrar öyle olurdu. Gelip geçiyordu. Olay şöyle gerçekleşti... Pazardaydım ve bir anda çok tuhaf bir ses çıkmaya başladı, büyük bir kamyonun sesine benzettim arkamdan gelen... Dedim ki kendime pazarın ortasında kamyonun ne işi vardır... Bombanın sesini hatırlamıyorum meğer... Kamyon zannettiğim ses, üstüme yağın toprak ve kum sesiydi... Bir anda önümde yatan yaralı ve vücutları parçalanmış insanları gördüm... Hepimiz bir iki saniye sustuk, hiçbir ses duyulmazdı... Sonra bir anda sağ kalanlar koşmaya ve bağırmaya başladı... Bir duvar arkasında saklandım... Önümden kolsuz, bacaksız insan geçiyordu... Bir arkadaşımla karşılaştım sonra, iki kızı vardı yanında, onlar bugün olgun insanlar, evli, çocukları da var... Ben de kardeşime gidiyordum, o yüzden meyve almak için pazara uğramıştım... Sonra işte, o arkadaşımı gördükten sonra, birbirimize sorduk, buradan gidelim mi diye, kaçalım mı? Pazarın orda da dar bir sokak vardır, Ferhadija sokağına giden... Ben de diyorum ki içimde, oraya kadar bir gitsek kurtulduk diyorum... Sonra koşup öbür tarafa geçmeye karar verdik... İlk önce ben kalktım, koştum ve girdim o dar sokağa, arkadaşım da ardımdan geldi... Oraya girer girmez, ayaklarımı hissetmemeye başladım, bayılmak üzereydim. Çömeldim, su içmek istedim fakat su yoktu... Sonra yavaş yavaş kardeşimin evine gittim... Orada anlattım olanları... Onun da kocası oradaymış... Bombanın tam düştüğü yerde, olaydan bir iki dakika önce alışveriş yapmış... O olayda yakın bir komşum vefat etti, arkasından iki çocuk kaldı. Bir komşum da yaralandı... İşte ondan sonra üç gün ne çıktım odamdan ne konuştum... Ancak dördüncü gün biraz konuşabildim... Televizyonda da olanları gördüm... Tam bilmiyordum zaten ne olduğunu... Neden bilmiyorum ama o olayı araba lastiklerinin frenleme esnasındaki çıkardığı ses ile bağlıyorum... Ne zaman o sesi duyarsam, kendimden geçerim, korkar çok fena olurum... Savaştan sonra, o pazara bir adım bile

atmadım. Pazara doğru bakmadım bile. Geçerim arabayla oradan bazen fakat pazara doğru bakamıyorum...5 Şubat idi o gün... Ben de ölmedim, yaşadım. O yüzden ben de, ailem de ona ikinci doğum günüm gibi bakıyoruz... (Enisa)

3.1.2. Psikolojik sorunlar yaşayan başka insanların örnekleri

Savaş sırasında veya sonrasında yaşadıkları psikolojik sorunların olup olmadığı sorulduğunda, kendilerinin iyi olduklarını söyleyerek hemen ardından akrabalarında veya komşularında psikolojik sorunları olan tanıdıklarının durumunu detaylı bir şekilde anlatmaya başlamışlardır.

Amina, diğer katılımcılar gibi savaşı yaşamış olan her insanda savaştan kalan psikolojik ve fiziksel sıkıntıların olduğunu, kendinde de bu sıkıntılarının olduğunu ama toplumsal yargılamadan çekindikleri için kendisi de dahil çoğu insanın bu sıkıntılarını gizlediğini aktarmıştır. Psikolojik ve fiziksel sağlık açısından sıkıntılar yaşayan yeğeninden bahsederken, çok sıkıntılar yaşadığı için onun bu halinin yadırganılmaması gerektiğini söylemiştir.

Kardeşimin oğlu psikolojik açıdan çok kötü hem de sağlık açısından. Savaştan dolayı diyabet oldu ve farklı hastalıklara da tutuldu. Psikolojik rahatsızlıktan dolayı hastanede de yattı tedavi oldu, sonra çıktı işe girdi şimdi çalışıyor. Ama halinden anlaşıyor psikolojik sıkıntısı olduğu, herkes biliyor. İnsanlardan çekiniyor insanların arasına giremez hala. Buna şaşmamak lazım ama çok sıkıntılar yaşadı.

aslında biz etrafımızdaki insanlara bakıyoruz ve onların halini iyi görüyoruz fakat savaşı yaşamış her kişide bazı savaştan kalma neticeler var psikolojik olarak sağlık olarak fark etmez herkesin bazı travmaları mutlaka var ama bizde öyle kompleks var ki biz psikoloğa gitmekten çekiniyoruz biz herkes bizi deli sanar diye korkuyoruz ve asla sıkıntılarımızı ortaya koymuyoruz problemlerimiz hakkında bu yüzden konuşmuyoruz kimsenin fark etmesini sezmesini bile istemiyoruz öyle bir kompleks var. bizim etrafımızda olan insanların hepsinde en evvela bende o tür sıkıntılar. Çünkü o savaş ortamında bulunmak bile insanın beyninde öyle etkiler bırakıyor ki anlatamam. (Amina)

Emina, 'psikolojik problem' değil 'stres' olarak adlandırdıklarını ve bu tür stresleri kendilerinin de yaşadıklarını aktarmıştır. Psikolojik problemler

denildiğinde 'garip şeyler söyleyen' 'garip davranışlarda bulunan' ve psikolojik ilaçlar kullanan bir komşularının durumunu anlatmıştır.

Ailemden hiç kimsenin (psikolojik problem) durumlarına tanıklık etmedim. anem de babamın ölümünü iyi atlattı. stresler hepimiz yaşadık aslında biz ona stres diyoruz psikolojik problem demiyoruz. ama bir komşumuz var bizim evimize kaçır sığınırdı. bizim evimizden gitmek istemezdi. garip şeyler söylerdi. onlarda su var banyo yemek var, onlarda savaş bile yok der gitmek istemezdi. biz 3 sırp komşumuzu da mahzene indiğimizde yanımıza alırdık. bu komşumuzu mahzene indiğimizde ilaç verip uyuttuk. uyandığında o sırp komşularımız için kötü sözler söyleyip onların burada ne işi var onların askerleri bize savaş açtı diye bağırmaya başladı. oğlu da askerdi, bir gün galiba içki de içmiş kamyonda giderken tüfek alıp bizim askerlerimizi vurmaya çalıştı ama askerler fark edip engel oldu. savaştan sonra üniversiteyi de bitirdi ama ilaçlar da kullandı psikolojik sorunları vardı. bunlar savaştan önce normaldi savaşın etkisi olduğunu düşünüyoruz. (Emina)

3.1.3. Savaş sonrası etkiler

Katılımcılar her ne kadar psikolojik herhangi bir problemleri olmadıklarını anlatsalar da çoğu kendilerindeki savaş sonrası 'travma sonrası stres bozukluğu' semptomlarını dile getirmişlerdir. Azra, 'Ama daha çok yardım istemedik..' diyerek aslında psikolojik sıkıntılar yaşamamış olduklarını değil, psikolojik destek istemediklerini özetlemiştir.

Ben ya da benim ailemden biri o şekilde ruhsal sıkıntıları olmadı, psikologtan yardım isteyecek kadar sıkıntı yaşamadık. Ama daha çok yardım istemedik diye anlatabilirim çünkü savaş bittikten sonra asıl sıkıntıları hissettik. 4 sene boyunca top atışlarına maruz kaldık. kar yağıyor veya bir yerde birşey patlıyor, vitrinden birşey düşüyor sen korku yaşayıp bayılıyorsun çünkü 4 sene boyunca bunu dinliyordun. yemin edebilirim ki savaş zamanında saraybosnada kalmış hiç bir insan benden farklı düşünmüyordur ve hissetmiyordur. Vitrinden birşey düşüyor sen korkudan bayılıyorsun yine mi savaş başladı diye. Geceleri uyuyamıyorsun savaş bittikten sonraki ilk sene boyunca çünkü tekrar birşey olabilir biri seni boğrudabilir çetnikler daha çekilmemiştir gibi o sorunları yaşadık Su almaya gidemiyorsun çünkü belirli noktalarda sırp seni görüyor ve

ateş edecek. Almazsan açlıktan ölecek almaya gidersen seni öldürecekler oşekilde şans oyunu gibiydi. Seni kardeşini ya da komşunu öldürecek. Savaştan sonra sıkıntılarımızı farkettik. (Azra)

psikolojik travmaların yanı sıra bir çok kişi fiziki sağlık açısından sorunlar yaşıyor. Bosna'da birçok genç kişi hastalıktan ya da intihar sonucu hayatını kaybediyor. ve sebepleri yokmuş gibi ama aslında onların hepsi savaşın neticeleri diyebilirim. herkes travmasını kendine göre yaşıyor ama birileri ya hasta düşüyor birileri o travmaları atlatabilmiş ve intihar etmiş... savaş zamanı 10 yaşında olan biri şimdi 30-35 yaşında ve normal biri gibi görünüyor ama birden intihar ediyor. savaş sonrasında Bosna hala toparlanamamış bir ülke. iş konusunda vs. bu insanların psikolojisini çok kötü etkiliyor ama biz Boşnaklar dirençliyiz ve direk olarak onu yansıtamıyoruz, göstermiyoruz bu nedenle belki de biz psikolojik sorunları yaşadığını görmüyoruz. (emina)

Azra, diğer katılımcıların çoğu ve tercümanın da düşündüğü gibi Savaşın ardından yaşanan intihar vakalarının savaşta yaşananlar neticesinde olduğuna inandıklarını dile getirmiştir. Aile içi geçimsizliklerin, çocuklarda enürezis problemlerinin de savaş sonrasında daha fazla görülmesinin savaşta yaşanan travmalardan kaynaklandığını aktarmıştır.

Savaştan sonra korku sendromu diye birşey yaşandı. Bir kaç sene sürdü Savaş bitince birçok kişi sebepsiz yere canına kıydı. Biz sebepsiz diyoruz ama tabi biliyoruz sebepleri var savaşta yaşadıklarından dolayı. Yüzlerce kişi intihar etti. Bir çok ailede stres sıkıntıları yaşandı. Bir aile mesela baba çok sinirli, çocuklarına eşine sataşiyor. Bir çok çocuklarda korkudan alt ıslatma problemi oldu. (Azra)

Savaş travması yalnız psikolojik değil fiziksel sağlık sorunlarına da neden olmuştur. Görüşmeciler bunların ; yaşanan zorlu kış şartlarından, su bidonları gibi ağır yükleri taşımalarından, sağlık hizmetlerinin yeterli şekilde çalışmamasından, savaş zamanında ülkeye gelen gıda yardımlarının bozulmuş, tarihi geçmiş veya içlerine farklı hastalıklar enjekte edilmiş gıdalar oluşundan gibi nedenlerden kaynaklandığını aktarmışlardır. Leyla, savaş bittikten 1 yıl sonra (1996) kalp krizi geçirdiğini ve 10 sene sonra geçirdiği operasyonla sağlığına kavuştuğunu aktarmıştır.

Savaş zamanında bir günlük tuttum; top atışları, kim nerede öldü vs savaş bittikten sonar kapattım ve hiç bir zaman açmaya cesaret edemedim. O şu an

annemde duruyor.... Savaş sonrasında 1996da kalp krizi geçirdim(aritmi) 10 sene boyunca sürekli her gün o durumu yaşıyordum. Doktorlar nedenini bulamıyordu. Bir doktor bunun büyük bir travma sonucu olduğunu söyledi. 2017 yılında ameliyat oldum ve şu an o sıkıntılarım yok. (Leyla)

Savaşın ardından görülen sağlık sorunlarından biride savaş zamanı yaralanmalar ve bu süreçte yapılan kan naklinden kaynaklanmaktadır. Savaşta yaralanmış olan Leyla kendisine verilmiş olan kan dolayısıyla günümüzde de travmatik anılarının canlanmasına neden olacak olaylarla yüzleşmek zorunda kalmakta.

Bir araştırmaya göre savaş neticeleri savaş bittikten 20-30 yıl sonar ortaya çıkıyormuş. Bir kaç ay önce doktor hastanedeki belgelere baktığında savaş döneminde sana kan bağıışı yapılmış, o kan sağlıklı mıydı bilmiyoruz sana hepatit b tahlili yapmamız gerekiyor dedi. Düşünün sizer bunu biri söylese nasıl hissedersiniz kendinizi. savaş geçmiş evlenmişsiniz çok güzel bir hayat yaşıyorsunuz ve doktor size birden böyle birşey söylüyor. Tahlilleri yaptırdım çok şükür birşey çıkmadı ama öğrenene kadar öldüm öldüm dirildim. (Leyla)

Savaş sonrasında üniversiteyi tamamlayıp gazeteci olan Leyla, meşguliyetleri sayesinde yaşadığı travmatik olaylarla başedebildiğini anlatmıştır. Buna rağmen, yaşadığı stresler sebebiyle evlendikten sonra 4 sene süresince çocuk sahibi olamadığını paylaşmıştır.

...Onun o hali beni de çok stresli bir şekilde etkiledi. ben başkaları için güçlü olmaya çalıştıkça evlendikten sonra o korkulardan, streslerden dolayı 4 sene boyunca çocuk sahibi olamadım. Ablama da kesin olarak doktorlar savaş travması tssb diyorlar.(Leyla)

Savaş zamanında oğlunu şehit veren Senija 27 yıl sonra dahi oğlunun yasını tuttuğunu anlatmıştır. Senija anılarını aklına getirdiği için evde durmakta güçlük çekerek kaçınma davranışları göstermektedir.

Biz çok zor durumlar yaşadık ve kimse bu durumları kolaylıkla atlatamamış. Biz sadece Allah'ın takdirine bağladık her şeyi ve hayata tutunmaya çalıştık. Ben şimdi görüyorsunuz sizinle konuşup gülebiliyorum ama 5 dk sonra başka bir odaya geçtiğimde ya da eve giderken ağlayabilirim. Oğlum aklıma geliyor. mesela torunuma sesleneceğim adı Ahmet ama Hayro diyorum oğlumun adı aklıma geliyor onun adını sayıklıyorum ama diyorum Allah'im ben ne diyorum

oğlum vefat etti.. Evde duramıyorum mesela. Hiçbir zaman evde yalnız oturamıyorum bahçede duruyorum ya da komşularımın yanına gidiyorum. Evde durmak anılarımın aklıma gelmesi demek ve ağlamaya başlıyorum olum aklıma geliyor ve ağlıyorum.. Kimseye evde yalnız durmasını tavsiye etmiyorum. anılarım aklıma geliyor(Senija)

Enisa ağır su bidonlarını taşımasının neticesinde iki defa ayağının felç olduğunu ve iki defa da 6 ay ayağa kalkamadığını aktarmıştır. Bu sağlık problemleri her seferinde kendisine savaş travmalarını hatırlatmaktadır.

Bittikten sonra o bomba, silah seslerini duymamak tuhaftı. Bilir misiniz, hepsini ayırt edebiliyordum, hangi silah, hangi top... 120 mi, 80 mi? Küçük mü, büyük mü? Hepsini biliyorduk... Savaş bittikten sonra bir alışma süreci vardı... Elektrik geldi evimize, su geldi... Artık bidonlarla su almaya mecbur değildik... Bu arada suyu her almaya gittiğim zaman, eve geldikten sonra bayılırdım yorgunluktan... Resmen bayılırdım... 60 litre su getirirdim bir günde... Neticesi de bel fıtığı... Her gün bunları hatırlatan... İki defa da ayağım felç olmuştu... İki defa 6 ay sürecinde yataktan kalkamadım...(Enisa)

3.2. Umut/umutsuzluk

Umut/umutsuzluk teması *Ülkeden Kaçmayı İsteme/İstememe* ve *Her şeyin eski haline döneceği hakkındaki umutsuzluk* alt temalarını içermektedir.

3.2.1. Ülkeden kaçmayı isteme/istememe

Araştırma savaş zamanı ve sonrasında Bosna-Hersek'in başkenti olan Saraybosna'da yaşayan kadınlar ile yürütülmüştür. Katılımcılardan yalnız Amina savaş zamanı kısa bir süre Norveç'e gitmiş ardından evine geri dönmüştür. 5 katılımcı savaş öncesinde yaşadıkları evlerinden hiç ayrılmamış, 1 katılımcı evleri yıkıldığı için ve 1 katılımcı da zorla sürgün edildikleri için şehir merkezinde başka bir eve taşınmak zorunda kalmışlardır. Katılımcılara savaş zamanında ülkeden kaçmayı isteyip istemedikleri sorulduğunda, bir kısmı o süreçte bilinmezlik olduğundan, savaşın biteceği umuduyla ülkeyi terk etmediklerini aktarmıştır. Katılımcıların bir kısmı ise kader inancı ile ölümün kendilerini her yerde bulacağını, bu şekilde kaçarak ailelerinden ayrılmanın doğru olmayacağını bu nedenle ülkeden kaçma imkanı olmasına rağmen kaçmadıklarını belirtmişlerdir.

Savaşın uzun sureceğini bilseydik inanin millet binalardan asagiya verirdi kendini ya da kaçardık Bosna'dan. Biz bilmiyorduk, aslında nasıl duruma düştüğümüzü anlayamadık. Biz günden güne savaşın biteceğini bekliyorduk. Amerikanın Türkiyenin herhangi bir ülkenin yardımı bekliyorduk. Gelip bizi kurtaracak bize yardım edecek savaşı bitirecek diye bekliyorduk ama bir türlü olmuyordu, biz günden güne o umutla yaşadık. O yüzden biz bosnada kaldık. inanin insanlar savaşın o kadar uzun sureceğini bilse inanin millet binalardan asagiya verirdi kendini ya da kaçardı Bosna'dan. Ama o umut iste, gelecek, cocuklar vs. Su yok, yemek yok, elektrik yok.////// Oldurmeyeceğiz ama dünyayi dar edecegiz size. Bizden evvel orada bir adam vurulmuş olmus, sonra bir cocuk. Biz hepsini gorduk. Sarajevoda surekli olenler var, biz hayatta kalanlar nasıl delirmedik bilmiyorum acikcasi. Eli bacağı kopmuş insanlari izliyorsun ya surekli, alisiyorsun. Ama bir umut vardi, hayatta tutunduk o umutla ve bir sekilde hepsinin ustedinden geldik. Bazen kendim icin diyorum 'sen delisn, kendini teselli etme bosuna, delirdin sen..'.(Azra)

Neysel, sonra da iş bulma, ekmek kazanma derdi başladı tekrar... 1997 yılında başladım bir işe ben de... Çok şükür, savaştan sonra iyi işlerde çalıştım, çok iyi değil, ama yetiyordu... Kötü olsaydı giderdim buradan diyorum ama aslında Bosna dışında hiçbir yerde yaşayamam ben... Gittim Avrupa'ya, gördüm oradaki yaşamı... Beğenmedim... Cazip değil... Burada kalmayı tercih ettim...(Enisa)

savaştta kaçmak zorunda kalanlardan biri döndüğünde ona 'sizin en büyük şansınız kendi topraklarında kalmanızdı, keşke biz de topraklarımızdan gitmeseydik, gitmek zorunda bırakılmasaydık ve en azından o şoku yaşamayasaydık. siz burada kimbilir neler yaşadınız ama en azından kendi topraklarınızda yaşadınız.' Allaha yemin ederim ki (ülkeyi terketmek) aklımızın ucundan dahi geçmedi. hiç bir zaman kaçmadık hep butmirde kaldık. birçok komşumuz merkeze kaçtı ama oradaki durum buradan daha kötüydü, kimileri açlıktan kimileri ateşlerden ölmüş. bizim burada en azından yemeğimiz vardı, yemeğimiz olmasa da igman dağlarından yemek geliyordu. kimisi kaçıp sağ dönmüş ama burada öldürülmüş çünkü kaderin okundan kaçılmıyor. ama biz savaş sonrasında da evimiz mülkümüz elden gitmiş ama canımız kalmış hiç pişman olmadık. herşeyin

telafisi var canın telafisi yok. savaş ilk başladığı gün biz o şokla kaçmaya yeltendik ama ona kaçmak denmez. sonradan anladık ki biz buradayız. (Emina)

Bir kere bana buradan gitmem için fırsat sunuldu. İnsanlar otobuse binip gittiler, ben kaldım. İyi ki gitmedim. Otobusun yolunu kestiler, o insanlara ne eziyetler ettiler Ya Rabbim. Soguk su doktuler uzerlerine, erkek ile kiz cocuklari ayirdilar ve o sadece bir sey demek, erkek cocukalr oldurulecek, felaket. (Azra)

Savaşın bu kadar uzun süreceğini bilsek inanın birçok kişi ya intihar eder ya da bosnadan kaçardı. (Azra)

Şehir tamamen kapanmadan önce kaçmak için imkanım oldu ama ben gitmek istemedim çünkü 2 tane bebeğim vardı ve ben parçalanmış bir ailem olmasını istemedim. Ben ölümden kaçamam bunu biliyordum, o beni burada da bulur orada da. Ben ailemi ayıramam, annem, büyükannem, kardeşim tüm ailem burada, onlardan ayrılamam. Kaçmak benim için hayatımın kurtulması değil ailemden ayrılmak anlamına geliyordu. Tabi ki bir an önce bitmesini umuyordum, kimse 1425 (kuşatma süresi) gün süreceğini tahmin etmiyordu. (naida)

3.2.2. Her şeyin eski haline döneceği hakkındaki umutsuzluk

Araştırmaya katılan katılımcıların bir kısmı siyasi haberleri takip ettiğini ve bir daha savaş olmayacağına inandığını belirtmiştir. Yeniden bir savaş çıkmasa bile katılımcıların ortak görüşü 'hiç bir şeyin eski haline dönmeyeceği' inancıdır.

açlıktan ölen yardımlara muhtaç olan insanlar var. ben görüyorum ki Bosna'nın durumu günden güne kötüye gidiyor çünkü politikalar çok kötü. 3 cumhurbaşkanlık sistemi bu şekilde Bosna'nın toparlanması çok zor. umudu muz yok. günden güne partiler kuruluyor siyasetler yürütülüyor ama bu siyasetler hep halka karşı. biz çalışıyor ve Allaha dayanyoruz. çalışmadığımız sürece durumumuz kötü ama çalışırsak bir geçimimiz var sadece. kesin olan bir şey var ki o da durumların hiç iyi olmadığı. ben haberleri izlememeye çalışıyorum, duyuyorum duymazdan görmezden gelmeye çalışıyorum. Allah korusun bir daha savaş olursa biz gçen savaşı dahi atlatamamışken yeni bir savaşı nasıl kaldırabiliriz hiç bilmiyorum. (emina)

Ben Bosna'daki siyasi durumu yakinen takip ediyorum ve bana sorarsanız yeni bir savaşın çıkması mümkün değil. Artık sadece Sırpların sözü geçerli değil artık Türkiye de güçlendi. yeni bir savaş kimsenin faydasına değil. Amerika da

yeni bir savaş istemiyor Bosna'da Türkiye'nin sözü geçerli artık Bosna'nın arkasında durabilir. Bosna'nın NATO'ya girmesini bekliyoruz artık Bosna NATO'ya öyle yada böyle girecek. Özellikle NATO'ya girdikten sonra yeni bir savaşın çıkması mümkün değil. Bu benim görüşüm çünkü takip etmeyi seviyorum siyasi haberleri ama tabi Allah bilir. (Amina)

Katılımcıların yeni bir savaşın çıkması konusunda zihinlerinin karışık olduğu görülmüştür. Bu durum, medyadaki haberlerin, ülkedeki politik durumun, genel olarak halk arasındaki görüşlerin ve insanların yeni bir savaş çıkmaması konusundaki ümidi tarafından etkilendiği görülmektedir.

Geçen savaşı düşündüğümüz zaman saraybosnadaki herkes gibi ben de aynı düşünüyorum, savaş çıkabilir çünkü durum aynı. O açıdan biz yeni bir savaşın çıkabileceğini düşünüyoruz. Ama o savaşın çıkması bizce mümkün değil çünkü avrupa birliği hem de amerikanın isteği bu değil. Çünkü onlar bizim ab ye girmemizi istiyorlar. Savaş kimsenin faydasına değil. onlar bizi 92 de hazırlıksız yakaladı askeri egzersizler olduğunu söylediler bize. Meğer onlar sırp askerleriymiş ve bizi kuşatmışlar. Bugün öyle birşeyin olması mümkün değil çünkü biz artık biliyoruz ve hazırız. öyle birşeyin olması mümkün değil çünkü biz tekrar savunuruz bosnayı mesela biri dese savaş çıkmış ne yaparsın ben hemen silah kuşanıp ülkemi savunmaya giderdim. Bunların hepsi politikadır ve sırp cumhurbaşkanı ve sırpın kışkırtmasıdır (Azra)

3.3. Başetme

Başetme temasının alt temaları olarak *Meşguliyet/Uğraş, Bizden Kötüsü de Var* ve *Travma Sonrası Büyüme* belirlenmiştir.

3.3.1. Meşguliyet/uğraş

Katılımcıların hemen hepsi savaş zamanında ve sonrasında çok çalıştıklarını, kendilerini meşgul edecek ve/veya geçimlerini sağlayacak bir iş muhakkak bulduklarını ve bu şekilde yaşadıkları travmatik olaylarla baş edebildiklerini paylaşmışlardır. Savaş zamanında kırsal kesim olan Butmir'de yaşayan Emina çalışmalarının karşılığında kimseden yardım istemek zorunda kalmadıklarını aktarmıştır.

Hayatımıza savaş olmuyor gibi devam ettik. ben ailemle birlikte tarım işiyle uğraşıyordum. Hayvanlarım vardı. biz askerlere de halka da yardım ediyorduk. İnsanlar mahzenlere indiklerinde onlara yemek yapıyorduk. bizim için gelir kaynaklarımız çok önemliydi. savaştan sonra biz kimseye dayanamadık. önce kendim için sonra da halkım adına diyorum. biz önce Allaha sığındık sonra da kendi emeklerimizle. benim evlatlarım çalışmıyor eşim hiç bir zaman bir kuruma bağlı olarak çalışmadı. biz hep tarımla uğraşıyorduk şimdi de tarımla uğraşıyoruz. bizim durumumuz iyi çünkü çalışıyoruz gayret ediyoruz. Devletten hiçbir zaman hiç bir yardım almadık alamıyoruz alamayacağız da. (Emina)

Yine savaş zamanında Butmir'de yaşamış olan Senija savaştan sonra toparlanabilmelerinin hiç düşünmeden çalışmaya devam etmiş olmalarından kaynaklandığını dile getirmiştir.

Dediğim gibi biz çalıştık çalıştık çalıştık savaş zamanında da biz durmadan çalıştık savaş zamanında da sonra da biz savaş bittikten sonra da bir an bile oturup nasıl devam ederiz bile demedik çünükü hayata devam etmek zorunla olduğumuzu anladık. Kimseden yardım beklemedik ki kimseden yardım gelmiyordu devlet de yardım etmiyordu biz kendi elimizle ancak hayata tutunabileceğimizi anladık. Çok şükür şimdiye kadar kimseye de muhtaç olmadık. Eşim çalıştığı için devletten emeklilik maaşı var. Savaştan sonra beni en mutlu eden şey otobüslerin çalışmaya başlaması ve Avusturya ya kızımın yanına gidip onun kokusunu içime çekebilmem. Bosna'ya döndükten sonra da halkımız gibi biz de çalışmaya devam ettik. (Senija)

Amina da zamanını boşa geçirmeyip bir işle meşgul olmanın insanın ruh sağlığına olumlu yönden etkisi olduğuna inandığını aktarmıştır.

İlk olarak Allaha olan inancım beni ayakta tuttu. Sonra evlatlarım, ben anladım ki evlatlarım için çalışmam gayret etmem gerek. Sonra dediğim gibi biz Boşnaklar çalışkan bir milletiz biz çalışmayı seviyoruz ben herkes için aynı şeyi söylüyorum bir kişinin depresyona girdim demesine çok üzülüyorum çünkü ne senin kadar param maaşın olursa olsun sen yine de çalışmalısın zamanını boşa geçirmemelisin. Her hangi bir insan da hiç kimse zamanını boşa geçirmemeli çünkü çalışmak bir nevi bir ibadettir. beni en çok tekrar hayatıma döndüren şey oydu. Benim şimdi çok iyi bir emekli maaşım var rahat bir hayat

sürdürebiliyorum ama ben yapamıyorum boş zaman beni düşünceye sevk ediyor anularıma döndürüyor ve ben o anıları tekrar yaşamak istemiyorum ben Bosna'ya niye döndüm çünkü benim eşimin mezarı burada olmak istedim halkımın yanında olmak istedim çünkü halkımın birçoğu Bosna için canını vermiş başka bir ülkede kalmak benim için vefasızlıktır. (Amina)

Çocuklarım benim terapim oldu. 2004'te kızım doğduğunda 38 yaşındaydım. Çocuklarımı büyütmek benim ilk ve son görevimdi. Her şey benim için onları büyütmekle bağlantılı. Onları büyütmek benim terapim, psikiyatristim. (Naida)

3.3.2. ' Bizden kötüsü de var'

Bu tema başetme temasının bir alt temasıdır. Katılımcıların duygusal başetme yöntemi olarak kendilerinden daha zor durumda olan, daha ağır travmaları yaşayanları düşündükleri görülmüştür. Katılımcıların birçoğu Srebrenitsa örneğini vermiş, onlar kadar ağır travmatik olaylar yaşamadıkları için şükrettiklerini aktarmışlardır.

genel olarak insanların psikolojileri çok bozuldu ve hala o durumları yaşıyor insanlar, sınırları, psikolojileri çok bozuk ama hala hayatlarına devam ediyor insanlar mecburen. biz Bosna'nın diğer bölgeleri gibi ağır yaşamadık, zaten her bölgeye göre farklı savaş travmasından bahsedilir (emina)

İnsanların çoğu gibi beterin beteri vardır Bosna'daki savaş da öyle beterin beteri var farklı bölgelerde savaş farklı yaşanmış. insanlar daha kötü şeyleri de yaşamış. Biz burada kimimiz evlatlarımızdan ayrı düştük kimimiz bunun gibi travmaları yaşadık ama Srebrenitsa gibi aklımıza getirdiğimiz zaman oradaki kadınların yaşadıkları işkenceleri tecavüzleri travmaları bizim acımızla bir tutamayız kati suretle o yüzden onların travmaları ile bizim travmalarımız tabii ki de farklı olur. (Amina)

3.3.3. Travma Sonrası Büyüme

Katılımcıların dördü travma sonrası stres bozukluğu belirtilerini hala gösteriyor olmaka birlikte üç katılımcı savaşın kendileri üzerinde olumlu etkileri de olduğunu aktarmıştır. Dini uygulamalara daha fazla yönelme ve Allah

inancının güçlenmesi savaş zamanında ve sonrasında başatme kaynaklarından biri olduğu görülmüştür. Katımcıların çoğu, şu anda, olumsuz yaşam olaylarıyla başa çıkmalarına büyük ölçüde yardımcı olan Tanrı'ya olan güçlü bir inancı olduğunu belirtti. Bir diğer başatme kaynağı ise toplumsal paylaşımın ve birliğin savaş zamanında daha etkin olmasıdır. Katımcılar, savaş gibi sarsıcı bir deneyimin bir çok insanın içindeki iyiliği de ortaya çıkardığı ve bu şekilde toplumsal dayanışmayla bir çok travmatik olayı atlattıklarını aktarmışlardır.

Ne sorduğunu çok iyi anladım. Sahsi tecrübem şudur ki ben savaştan sonra islamda teselli buldum islamda dayanağımı buldum. Bu savaş ne kadar kötüyse o kadar da iyiydi çünkü bir çok aile birleştirdi bir çok komşu .. biz hep birlik içinde yaşadık bizden herkes birbirine yardım ediyordu. Günümüzde bunu yaşamıyoruz Komşu geliyor birşey istiyor biz yok diyoruz yalan söylüyoruz hasset var cimrilik var. savaş zamanında biz öyle değildik kimileri islamda teselli buldu kimileri korkudan ya akrabasıyla ya arkadaşlarıyla birleşip o şekilde teselli buldu Savaştan sonra ben şahsen islama döndüm Allaha daha pratik ve ağır bir şekilde inanmaya başladım ve o şekilde hayata tutundum. (Azra)

Ben bence psikolojik bir problem yaşamadım. gayet iyiydim. belki benim hayat ve ölüm hakkındaki bakışım değiştirdi. her an ölebilirsin... ölüme çok yakın hissettiğin zaman... ben bu dönemde kapandım. kimsenin başına gelmesini istemem tabiki ama... gerçekten söylemesi kaba olacak ama, bu deneyim insanı sarsıyor. seni doğru yola sokuyor. bu nedenle bu deneyimden şikayetlenemem....23-24 yaşlarındayken çok farklı bir zihniyetteydim, ölüme bu kadar yakın olmak, ölümün yakanda olması beni değiştirdi. bu nedenle benim durumumda pozitif. (Naida)

Eskiden olduğu gibi değil. İnsanların savaş zamanında nelerden geçtiğini biliyorsun o korku onlar için üzgün hissediyorum ve aynı zamanda onlar için bunun iyi olduğunu, faydalı olduğunu düşünüyorum. Bunu söylemek korkunç, bir çok insan benimle aynı fikirde olmayacak ama savaş zamanında biz daha fazla insandık. Yardım etmeye hazırдық, başkalarının iyiliği için fedakarlık yapmaya, kendimizi feda etmeye hazırдық. Bu insanların zamanımızda pek sık yapmadığı bir şey.... (ağlıyor) Savaş büyük bir kaşık gibi, arıştırdığında bir çok şeyi ortaya çıkarıyor. Dibe çöktüğünde suyun altında kalıyor ama o kaşıkla karıştırıldığında bir çok şeyi yüzeye çıkarıyor. İnsanın doğasını anlıyorsun, pozitif mi negatif mi?

asil mi yoksa hayvan mı eğer cani bir bebek katili olursa bunları görüyorsun. Savaş bir kaşık ve diptekileri çıkarıyor, savaş zamanı insanları tanıyor. Belki hiçbirşeyi yok ama seninle elindeki az olanı da paylaşıyor. Mesela benim amcam oğullarının öğretmenlerini kendi evinde barınmasını sağladı. Bunların arasında sırbistandan bir öğretmen de vardı. Amcam savaştan gelmiş, savaşta kendi 13 yaşındaki kızını da kaybetmiş olsa hala pozitif, nefret yoktu onda. (Naida)

Tanrı'nın durumu dua yoluyla değiştireceğini ummak, çalışmak, yeni insanlarla tanışmak ve sürekli bir mücadele halinde olmanın Leyla için duygusal bir başa çıkma mekanizması olduğu görülmüştür.

Ben hiç ilaç kullanmadım, Allaha sığınarak, inançlı muhafazakar hayat sürdürerek hayata tutundum. Savaş zamanında da davaştan sonar da Güçlü bir yapım var, herşeye rağmen hayata tutunma isteği ve güzel bir hayat sürdürme isteği hayata tutunmamı sağladı. Gece namazları, ibadet, dua, üniversite, insanlarla kaynaşmak, kendini bırakmak istememek. Spora başladım, okulu bitirdim, çalıştım sürekli bir mücadele içindeydim. Ablam benden karakter olarak farklıydı bu yüzden kırıldı, bunun altında ezildi.(Leyla)

3.4. Etnik Kimlik Algısı

Araştırmanın işleme veya dışlama kriterleri herhangi bir ulusal kimliğe ait olmayı içermiyordu. Bu nedenle işleme kriterlerine sahip olan herkes etnik kimliğine bakılmaksızın araştırmaya dahil edildi. Sosyo-demografik formda kendilerine hangi etnik kökenden olduğu sorulduğunda 'etnik kimlik algısı' teması ortaya çıkmış oldu. Bu ana tema; 'Kimlik Tanımı' ve 'Diğer etnik gruplara karşı tutum' alt temalarını içermektedir. Giriş bölümünde de bahsedildiği gibi Bosna-Hersek'te baskın olarak 3 etnik grup yaşamakta. Savaş Sırp tarafından (askeri ve siyasi) gerçekleştirilmiş ve hayatını kaybedenlerin büyük çoğunluğu Boşnaklardan oluşmaktaydı. Tüm bu durumlar göz önüne alındığında, katılımcıların etnik grup algılarına ve kendilerini Boşnak olarak tanımlayan katılımcıların Sırp veya Hırvat komşuları hakkındaki algılarına da bu tema altında değinilmiştir.

3.4.1. Kimlik Tanımı

Katılımcılardan sadece biri kendisini 'Bosna'lı' olarak tanımlamış, diğer tüm katılımcılar Boşnak olarak tanımlamışlardır. Boşnak kelimesinden rahatsız olduğunu belirten katılımcı etnik grupların kendi isimleri ile tanımlandıklarında ayrılma olduğu ve bu nedenle savaşın çıktığını söylemiştir.

Boşnak değil, Bosnalıyım. Boşnak kelimesinden rahatsız oluyorum. (Enisa)

Diğer katılımcılar ise Boşnak olduklarını belirtmişler ve bazı katılımcıların Boşnak kelimesinin üzerine bastırarak söylemelerinden bu sorudan rahatsız oldukları gözlemlenmiştir.

Bošnjakinja!! (Leyla)

3.4.2. Diğer etnik gruplara karşı tutum

Katılımcılar savaş öncesinde etnik gruplar arasında ayırım olmadığını, barış içinde yaşadıklarını anlattılar. Bu gruplar arasında ayırım yapılmaya başlandığı vakit ülkenin savaşa girdiği katılımcıların çoğunluğunun hemfikir olduğu konuydu. Bir katılımcı savaş zamanında Bosna-Hersek'te diğer milletlerin de (Sırp ve Hırvat) yaşadığı, onların Boşnaklar ile birlikte öldürüldükleri, bu nedenle insanları ait oldukları etnik gruplara göre değil 'insan olan ve insan olmayan' olarak ayırdıklarını belirtti.

Biz bosnada 3 halk olarak yaşıyoruz. Boşnak sırp ve hırvat. Öncesinde biz hiç ayırım yapmıyorduk ama ayırım yapılmaya başlandığı zaman biz savaşa girdik. Çünkü biz biliyoruz bize kimin saldırdığını. Hepsi birer politikaydı. Sırplar suları kapatıyor gece açıyorlardı. İsteseler sulara zehir katıp hepimizi öldürürlerdi. Savaş zamanı bir çok sırp ve hırvat yaşamış onlar da savaşta ölmüş öldürülmüş. Savaş zamanı asker olarak gönderilenler başka ülkelerde hapiste tutulanlar salınıp asker olarak gönderilmiş o yüzden biz insanları insan olan ve olmayan olarak ayırıyoruz. (azra)

Katılımcılar savaş zamanında birlikte yaşadıkları Sırp komşularından bahsetmişler ve bu süreçte dahi aralarında kin olmadığını, birbirleri arasında dayanışma halinde olduklarını anlatmıştır. Bir katılımcı, kendisine bir Sırp komşusu tarafından yapılan yardımı anlattı ;

Sırp olan bir komşum beni aradı senin akrabaların burada var onların ismini ver ki kurtarayım dedi. Öyle bir iyilikte bulundu. Yakın akrabalarım değillerdi ama yine de o şekilde kurtuldular

Diğer katılımcılar ise kendilerinin savaş zamanında Sırp komşularına da yardımcı olduklarını anlattılar.

Mesela benim amcam oğullarının öğretmenlerini kendi evinde barınmasını sağladı. Bunların arasında sırbistandan bir öğretmen de vardı. Amcam savaştan gelmiş, savaşta kendi 13 yaşındaki kızını da kaybetmiş olsa hala pozitif, nefret yoktu onda. (naida)

biz 3 sırp komşumuzu da mahzene indiğimizde yanımıza alırdık. (emina)

Katılımcıların çoğunluğunun Sırp komşuları ve genel olarak Sırp halk hakkında olumsuz düşünceleri olmadığı gözlemlendi. Bir katılımcı ise erkek arkadaşının Sırlara karşı olan olumsuz tutumuna hak vermediğini şu şekilde anlattı;

Erkek arkadaşımın bana sitem ettiği bir şey var, benim onu kırdığım bir yaşantımız vardır... Treskavica dağı çok severim ben. Arkadaşımınla birlikte bir gün oraya gitmiştik... Orada bir kulübe vardır. Oraya kahve içmeye gidelim demiştim ona... Oranın sahibi ile de muhabbet etmiştik... Kaçınılmaz konu olan savaştan da bahsettik biraz... O adam da Sırp çıkmış... Ayrıldıktan sonra öyle sinirlendi ki bana... „Daha düne kadar bu adamlar bizi öldürüyordu, sen beni onun yanına mı götürüyorsun?“ gibi kızmıştı bana... „O adam da belki katılmak zorundaydı“... Yani ben öyle bakıyorum o meselelere. O ise asla kabul etmez, ona göre saldıran onlardı, savunan bizdik... (enisa)

4. TARTIŞMA

4.1. Olay Anlatımı

Görüşmelerde katılımcıların savaştan sonra uzun bir süre, bazı katılımcıların ise halen günümüzde de yaşadıkları travmatik olayları istemsizce hatırladıkları, katliamın olduğu Pazar yerinden geçmeme gibi (Enisa) veya evde fazla vakit geçirmeme (Senija) gibi olayı hatırlatan durumlardan kaçınma davranışları olduğu görülmüştür. Katılımcıların hepsi halen savaşı yaşadıkları şehirde yaşamaktadır. Bosna-Hersek'te, her ne kadar savaşın unutulmaması için kasıtlı olarak yapıldığı düşünülse de, gerek siyasal iktidarsızlıklar ve gerek maddi imkansızlıklar nedeniyle bir çok bina onarılamamış ve şehirler çok fazla gelişmemiştir (araştırmacının gözlemleri ve Saraybosna'nın yerlilerinden almış olduğu bilgilerdir). Her şehirde savaş anılarını canlandırmaya yetecek kurşun izleri olan veya bombardımanlardan yıkılmış binalar görmek mümkündür. Bir katılımcının binalarında savaş zamanında ikinci bir kapı açtıkları, bu kapının yerinin hala belli olduğu ve binaya her girişinde ona savaşı anımsattığı bilgisi de bunu desteklemektedir. Literatürle paralel olarak katılımcılar yaşadıkları travma sonrası stres semptomlarını aktarmışlardır.

Pazar yeri katliamını¹ yaşayan bir katılımcı, ne zaman araba fren sesi duysa Pazar yerine atılan bomba esnasında duyduğu araba freni seslerini anımsadığını bu nedenle o an kendinden geçtiğini anlattı. Katılımcının aşırı uyarılma belirtilerinin olduğu görülmüştür. Geniş bir literatür topluluğu, savaş durumlarında meydana gelen stresli deneyimlerin kısa ve uzun vadeli zihinsel bozukluklara yol açabileceğini göstermektedir (Johnson ve Thompson, 2006). Bu bozuklukların ortak bir özelliği, travmatik olayların istenmeyen hatırlanmaları, olayı hatırlatan durumların önlenmesi, duygusal uyuşma ve aşırı uyarılma belirtileri ile karakterize edilen travma sonrası strestir. Bununla birlikte, depresyon, fobiler ve bağımlılık yapıcı davranış gibi diğer sekeller de travma sonrası deneyimleri sıklıkla, travma sonrası stresin spesifik semptomları ile birlikte veya kendi başlarına takip eder (Johnson ve Thompson, 2006).

¹ 5 Şubat 1994 Sarayevo'daki Markale Pazar yeri katliamı

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (Dahl, Mutapcic ve Schei 1998; BMMYK, 1995) göre, Bosna-Hersek'teki nüfusun yaklaşık yarısı evlerinden sürüldü. Pek çoğu başka ülkelere sığınmalarına rağmen, çoğunluk eski cumhuriyet içinde yer değiştirdi (Dahl, Mutapcic ve Schei 1998; BMMYK, 1995). Birçok mülteci yiyecek ve su sıkıntısı çekilen aşırı nüfuslu merkezlere yerleştirildi. Elektrik ve yakıt eksikliği, insanların yaşamlarını daha da etkiledi. Hem altyapıdaki bozulma hem de devam eden savaş nedeniyle hareket kısıtlandı. Sürekli bir bombardıman tehdidi vardı ve bombardımanın kendisi sıkça görülüyordu. Ön cephe savaşları çoğu zaman insanların evlerine yakındı (Dahl, Mutapcic ve Schei 1998). Üç katılımcı ülke içinde yerlerinden edilirken diğer katılımcılar savaş zamanında ve sonrasında da yaşadıkları evlerini değiştirmemiştir. Katılımcıların hepsi, savaş esnasında yukarıda belirtilen olayların hepsini yaşamıştır. Kırsal kesim olan Butmir bölgesinde yaşayan katılımcılar, tarım yapılabilmesi ve havaalanına yakın olması nedeniyle (gelen yardımların ulaşabilmesi açısından) Saraybosna şehir merkezinde yaşayan katılımcılara oranla daha az yiyecek ve su sıkıntısı çektiklerini anlattılar. Su sıkıntısı özellikle, şehir merkezinde yaşayan insanlarda, su kuyruklarına yapılan toplu katliamlar, su bidonlarını taşıyan insanların keskin nişancılar tarafından vurulması veya dolu su bidonlarının vurulması gibi psikolojik yıkım olmak üzere büyük travmatik olaylara neden olmuştur.

Bosna-Hersek'teki kadınların zihinsel sağlığı hakkında çok az şey bilinmesinin nedeni, nispeten az sayıda psikotramatize olmuş kadının psikiyatrik veya psikolojik yardım aramasıdır (Klaric, 2007). Katılımcılar psikolojik yardım aramadıklarını belirtmişlerdir. Bunun nedenlerinden biri olarak toplumsal önyargıları göstermişlerdir. Toplum olarak psikolojik destek almanın 'delilik' kabul edildiğini, psikolojik sorunlar yaşayan insanların 'garip davranışları olan' insanlar olduğunu aktarmışlardır. Bir diğer neden olarak ise Srebrenitsa gibi savaşın daha şiddetli yaşandığı yerlerdeki insanların onlardan daha ağır travmalar yaşadıkları, bu nedenle kendilerinin bir nevi psikolojik destek talep etme hakları olmadığı düşüncesi görülmüştür. Öte yandan, acı veren hatıralardan kaçınmak, travmaların yetersiz rapor edilmesine neden olabilir. BM 1994 raporlarına göre kadınların hiçbiri tecavüz bildirmemiş ve bu, insan hakları ihlalleriyle ilgili diğer raporlarla çelişmektedir. Katılımcıların psikolojik yardım istememe nedenlerinden

birinin de acı veren hatıralarla yüzleşmekten kaçınma davranışı olabileceği görülmüştür.

Jankovic ve arkadaşları tarafından 2011'de, Balkan ülkelerinde yaşayan (n=3313) ve buradan Avrupa ülkelerine iltica etmiş (n=854) ve savaş deneyimi olan toplam 4167 katılımcıyla yapılan bir araştırmada potansiyel olarak travmatik savaş deneyimleri ve savaşla ilgili hapis cezası sayısının, savaştan yıllar sonra da yüksek intihar oranlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. İlgili araştırmanın sonuçları travmatik savaş deneyimleri ile intihar eğilimi arasında doğrudan bir bağlantı olasılığını öne sürmektedir. Bu makaleyle paralel olarak, katılımcılar ülkede yaşanan intihar olaylarından bahsetmiş ve bunların savaşın etkileri olduğu yorumunu yapmışlardır. Birkaç katılımcı görüşmelerin yapıldığı günlerde yeni yaşanmış bir intihar vakasından bahsettiler ve bunun savaşın neticesi olduğunu anlattılar. Bu konuda katılımcıların ortak yorumlarından biri olan yorum şu şekildeydi; ' *savaş zamanı 10 yaşında olan biri şimdi 30-35 yaşında ve normal biri gibi görünüyor ama birden intihar ediyor.* '

Bosna'daki savaştan sonra gazilerin büyük çoğunluğu hala travma sonrası stres bozukluğu şeklinde ortaya çıkan savaş travmatizasyonu belirtileri göstermektedir (Begic, 2006). 2006 yılında yayınlanmış makaledeki gibi günümüzde yapılmış olan bu araştırmada da katılımcılar kendilerinde, yakınlarında ve genel olarak toplumda bu belirtilerin görüldüğünü aktarmışlardır. Katılımcıların çoğunluğunun yakınlarından bir ya da birden fazlası savaş travmasından dolayı hala günümüzde tedavi almaktadır. Ayrıca katılımcıların büyük kısmının kaçınma ve yeniden yaşantılama gibi travma sonrası stres bozukluğu belirtilerini gösterdikleri görülmüştür.

Araştırmamızdaki katılımcıların hepsi bir yakınını savaşta kaybetmiştir. Bir katılımcı oğlunu, biri eşini ve bir diğeri ise babasını kaybetmiş, en yakınlarının acısını yaşamışlardır. Özellikle evlat ve eş kaybında travmatik yas semptomları görülmüştür. Eğer kayıp doğal veya beklenen ise, dünyanın güvenlik ve öngörülebilirlik gibi çalışma şekli hakkındaki temel varsayımlar yıkılmayabilir. Bununla birlikte, birini beklenmedik bir şekilde kaybetmek, travma deneyiminde olduğu gibi, dünyanın öngörülebilirliğine ilişkin temel inançlarda bir bozulma ile sonuçlanabilir (Currier, Holland, & Neimeyer, 2006). Ölümle ilgili sahnelerin istemsiz zihne gelmesi ve kaçınma davranışları, hem travmatik kayıplar hem de diğer travma türleri için ortak olarak görülmektedir (Currier, Holland, &

Neimeyer, 2006). Oğlunu kaybeden katılımcının torununa istemsizce oğlunun adıyla seslenmesi, anılarını hatırlatması nedeniyle evinde vakit geçirmekten hala kaçındığı bu davranışlara örnek oluşturmaktadır.

4.2. Umut/Umutsuzluk

İnsan hakları ihlalleri ile ilgili deneyimler, bireyin toplumsal değerlerin ve kuralların güvenilirliğine, insan ilişkilerine duyduğu güveni ve öngörülebilir ve olumlu bir geleceğe olan inancını özellikle etkileyebilir (Pribe ve diğ., 2010; Jankovic ve diğ., 2013). Katılımcıların çoğunluğunun görüşünün yeni bir savaşın çıkamayacağı yönünde olsa da, ülke hakkında olumlu bir geleceğe olan inançlarının sarsıldığı görülmüştür. Geleceğe yönelik inancın olumsuz yönde etkilenmesinde ülkenin yönetim şekli, siyasal iktidarsızlık, işsizlik ve yapılan haksızlıkların da etkisinin olduğu görülmüştür.

Katılımcılar ülkeden ayrılmama nedenleri sorulduğunda büyük kısmı kendilerine kaçma imkanı verildiğini ama kaçmayı çeşitli nedenlerden dolayı istemediklerini söylediler. Bu nedenlerden biri eşlerinden ayrılmak ve parçalanmış bir aileye sahip olmak istememeleriydi. Vietnamlı mültecilerin ileriye dönük bir topluluk çalışmasında, Hauff ve Vaglum (1994), ülkeden kaçmanın neden olduğu eşlerden ayrılmanın TSSB ile anlamlı şekilde ilişkili olduğunu göstermiştir. Kaçmayı istememe nedenlerinden biri ise mültecilik sürecinin yükünün kendilerine daha ağır gelmiş olmasıydı.

Bir araştırmaya göre, (Jankovic ve diğ. 2012) Balkan ülkelerinde yaşayan örnekleme kıyasla Avrupa ülkelerinde yaşayan Balkan ülkelerinden göç etmiş mültecilerde TSSB ve Majör Depresyon oranı daha yüksek bulunmuş ve savaşta ve savaştan sonra potansiyel olarak daha travmatik olaylar yaşadıkları görülmüştür. Ayrıca çalışmada intihar prevalansı mülteci örnekleme, ana örnekleme oranla üç kat daha yüksek olduğu bulunmuş. Alanda yapılmış çalışmalar mültecilerin ülkeden çıktıktan sonra da kültürleşme ve entegrasyon sorunu gibi çeşitli travmatik olaylara maruz kaldığı bildirilmiştir (Lipsicas ve diğ.). Katılımcılardan bir kaçı bu konuyla alakalı, komşularından savaş zamanı kaçanlar olduğunu ve geri döndüklerinde özetle *'sizin en büyük şansınız kendi topraklarınızda kalmanızdı, keşke biz de topraklarımızdan gitmeseydik, gitmek zorunda bırakılmasaydık ve en azından o şoku yaşamıyaydık. siz burada kimbilir*

neler yaşadınız ama en azından kendi topraklarınızda yaşadınız.' yorumunu yaptılar. Katılımcıların büyük çoğunluğunun bu yoruma katıldığı görülmüştür. Bir katılımcı Almanca öğrendiğini ve en ufak bir savaş ihtimalinde Almanya'ya yerleşmek istediğini anlattı. Savaş nedeni ile göç kararı vermenin katılımcılar arasında farklı süreçleri olduğu görülmüştür. Yalnızca diğer katılımcılardan yaşça küçük olan iki katılımcı (40 ve 53 yaşında) imkânı olsa savaş zamanında kaçmak istediği ya da herhangi bir olumsuz ihtimalde ülkeyi terk etmeyi düşündüğünü belirtmeleri göç kararı vermenin yaş ile de ilişkili olabileceğini düşündürmüştür.

4.3. Başetme

Travmatik bir olayla karşı karşıya kalmanın her zaman olumsuz yönde sonuçlar vermediği görülmektedir. Travmatik bir olayın kişiyi önceki durumundan daha güçlü hale getirmesi de mümkün olabilmektedir. Bu konuda pek çok araştırma yapılmış ve travmatik olay sonrası olumlu etkilerin varlığını göstermiştir (Ramos ve Leal, 2013). Güvende ve işlevselliği iyi olan bireyler sıkıntıya daha iyi tahammül edebiliyorlar, ancak olumlu adaptasyon için tek bir yol yok. Öz dayanıklılık doğada dinamiktir, bir statü değildir ve kişinin kültür ve bağlamdan etkilenir (Masten, 2001; Masten & Obradovic', 2008). Literatürle paralel olarak katılımcıların kendilerine has başa çıkma kaynakları geliştirdikleri görülmüştür. Bu iki katılımcıda daha yoğun olarak öz dayanıklılık (resilience) olarak görülürken diğer katılımcılar daha çok bir işle meşgul olmayı baş etme yolu olarak kullanmışlardır.

Katılımcıların tümünde ortak olan temanın 'çalışmak' olduğu görülmüştür. Katılımcılar farklı sosyoekonomik ve farklı eğitim seviyelerinden kadınlardan oluşmaktaydı. Lisans, lisansüstü mezunlarından biyolog, gazeteci ve diş hekimi varken bir yanda okuma yazma bilmeyen bir katılımcı da mevcuttu. Tüm bu sosyo-ekonomik ve kültürel farklılıklara rağmen katılımcıların hepsi yaşadıkları travmatik olaylarla çalışıp, birşeylerle meşgul olarak baş ettiklerini belirtmişlerdir. Bir katılımcı ablasından bahsederken onun, kendisini eve kapattığı ve bir işle meşgul olmadığını, bu nedenle çabuk kırıldığını ve halen psikolojik tedavi aldığını anlatmıştır. Bir diğer katılımcı ise savaş biter bitmez hiç düşünmeden çalışmaya devam ettiklerini, bu şekilde hayata devam ettiklerini söylemiş ve çevresindeki insanlara da boş durmayı kesinlikle tavsiye etmediğini aktarmıştır.

Katılımcıların bir kısmı tarım ile meşgul olurken bir katılımcı da savaş boyunca sadece çocuklarıyla ilgilendiğini, bunun kendisi için bir terapi niteliğinde olduğunu anlatmıştır.

Savaşta dört yıl boyunca evinden sadece bir kez dışarı çıkmış olan katılımcı, tüm imkansızlıklarla evde teknolojik ne kadar alet varsa (eski radyo veya elektrikli ev aletleri gibi) meşgul olmaları için küçük çocuklarının eline vermiş, bu şekilde onların zihinlerini de bir nebze savaş travmasının etkilerinden koruyabilmiş ve sonrasında üç oğlunun da mühendis olmasına zemin hazırlamıştır. Travma sonrası büyüme, zorlu yaşam olaylarıyla mücadeleden ortaya çıkan olumlu değişim deneyimi olarak tanımlanmaktadır (Calhoun ve Tedeschi, 1996; Duman, 2019). Bu katılımcı 'travma sonrası büyüme' belirtileri göstermektedir. Kendisine savaş deneyimleri sorulduğunda, savaşın kendisinde oluşturduğu olumlu gelişmeleri aktarırken bu hissiyatını ilk defa paylaştığını, *'bunu söylemek korkunç, birçok insan benimle aynı fikirde olmayacak ama...'* diyerek böyle bir düşünceyi başka bir yerde paylaştığında yanlış anlaşılacağından duyduyu endişeyi belirtti. Katılımcılar bu meşguliyetlerle hayatın devam ettiği ve devam eden hayata adapte olabildiklerini farketmişlerdir.

Savaşta yaşanan travmatik deneyimlerin etkileri katılımcılara sorulduğunda çoğunlukla Srebrenitsa gibi Savaşın daha çetin geçtiği bölgelerde yaşanan örnekler verdiler. Savaş Bosna-Hersek'in tüm bölgelerini aynı şiddette etkilememiştir. Ülkenin bazı partlarında diğerlerine göre daha yoğun geçmiş ve daha uzun sürmüştür (Hasanovic, 2017). Katılımcıların kendilerinden daha zor koşullarda olan insanların örneklerini vermelerinin iki etkisinin olduğu düşünülmektedir. İlki, kendilerinden daha ağır travmaları yaşayan kadınları düşünerek kendilerini teselli ettikleri ve bunu bir baş etme yöntemi olarak kullandıkları görülmüştür. Bir diğer etkisinin ise bu düşüncenin, kendi deneyimlerini küçümseyerek yaşadıkları psikolojik semptomların üstünü örttüğü gözlemlenmiştir. Bu durumda, psikolojik destek arayışına girmekten kaçındıkları, diğer insanların daha fazla ihtiyacı olduğunu düşündükleri gözlemlenmiştir.

Greene(2002), psikolojik bir bakış açısıyla "esnekliğin, kendini koruyucu davranışların ya da güçlü grupların gelişimi olduğunu" özetlemektedir. Bu kendi kendini koruyucu davranış veya güçlerin bir kısmının da maneviyatın bileşenleri olması mümkündür. Aynı derecede çekici alternatif bir görüş de, esnek

davranışların ve güçlü yönlerin, manevi veya dini davranışlar, oluşumlar veya olaylar kadar uygun bir şekilde etiketlenebilmesi ve bu kavramları ilişkilendirmenin, onları anlamalarını doğrudan genişletmesidir.

Katılımcıların paylaşımları da alanyazınla bağdaşmaktadır. Katılımcıların çoğu, savaş zamanında maneviyatının arttığını belirtmiştir. Maneviyat ve din inancı yukarıda belirtildiği şekilde katılımcılarda kendilerini tanıyabilmelerinde, başlarına gelen olayları anlayabilmelerinde ve tüm bunlarla baş edebilmelerinde büyük kaynak olduğu görülmüştür. Bir katılımcı savaş için 'kepçe' metaforu kullanmıştır. 'İyi ve kötüyü anlamak için referans çerçevesi vermek' (Farley, 2007) tanımına benzer olarak, kepçe metaforuyla, savaşın bir kepçe gibi altta kalanları üste çıkardığını bu şekilde iyi ve kötünün görüldüğünü (insanların özlerinde iyi veya kötü olduğunun ortaya çıktığı) anlatmıştır. Katılımcı bu yorumu savaş zamanında artan maneviyat çerçevesinden bakarak yapmıştır.

Zimbabve'de savaş mağdurlarıyla yapılan bir çalışmada, araştırmaya katılanların yarısından fazlasının, savaştan sonra Hıristiyan dinine geçtiği ve katılımcılardan ikisinin artık papaz olduğu görülmüştür. Katılımcıların çoğu, olumsuz yaşam olaylarıyla başa çıkmalarına büyük ölçüde yardımcı olan Tanrı'ya olan güçlü bir inancı olduğunu belirtti (Mutambara ve Sodi, 2018). Alanyazınla benzer olarak, katılımcıların ikisi savaş sonrasında daha muhafazakâr bir hayat yaşamaya başladığını anlatmıştır. İki katılımcı hariç diğer katılımcılarda da dini uygulamalara daha fazla yönelme ve Allah inancının güçlenmesi savaş zamanında ve sonrasında başat kaynaklarından biri olduğu görülmüştür. Katılımcıların çoğu, şu anda, olumsuz yaşam olaylarıyla başa çıkmalarına büyük ölçüde yardımcı olan Allah'a olan güçlü bir inancı olduğunu belirtti. Zimbabve'de yapılan bu çalışmada, çalışmaya katılanlar, herşeyi Tanrı'ya teslim etmenin, gelecekte ne olacağı konusundaki kaygılarını azaltmaya yardımcı olduğunu belirtti. Kişi her şeyi Tanrı'ya teslim ettiğinde, yaşamlarında ne olacağı konusunda artık endişelenmeyeceklerini, ancak kendilerine ne olursa olsun rahat edeceklerini belirtti. Ayrıca tüm olumsuz duyguları ortadan kaldırmaya yardımcı oldu. Tanrı'nın durumu dua yoluyla değiştireceğini ummak, duygusal bir başa çıkma mekanizmasıdır. Gaziler arasında umut uyandırmaya yardımcı olmuş ve herhangi bir sonuca hazırlanmalarına yardımcı olmuştur (Mutambara ve Sodi, 2018).

4.4. Etnik Kimlik Algısı

1993'ten beri Boşnak terimi, Bosna-Hersek Müslümanlarının mezhep veya sosyal-dini mirasının işareti olarak kullanılmıştır (Majstorovic ve Turjacin, 2013). Katılımcılara etnik kimlikleri sorulduğunda (demografik form için) bir katılımcı kendisini Bosnalı olarak tanımlamış ve diğer katılımcılar ise çoğunlukla vurgulu bir şekilde 'Boşnak' olduklarını söylemişlerdi. Katılımcıların dini kimlikleri göz önüne alındığında, müslüman olmak anlamına gelmesi sebebiyle Boşnak (Bošnjakinja) terimini kullandıkları görülmüştür.

Adalet ve Uzlaşma Merkezi'nin (Center for Justice and Reconciliation) kurucusu ve gazeteci olan Merdijana Sadović ile 2017 yılında yapılan bir röportajda ' *Bosna için tek çözüm, birlikte yaşamak. Bütün nefrete ve yaralara rağmen birlikte yaşamak durumundayız, çünkü başka seçeneğimiz yok.*' (Aktan, 2017) diyerek bir gerçeği göstermiştir. Katılımcıların hiç biri Sırp halkı veya Sırp komşuları hakkında olumsuz bir yorumda bulunmadı, bunun nedenlerinden birinin de birlikte yaşamaktan başka seçenekleri olmaması olabileceği düşünülmüştür. Öte yandan, savaş zamanında Boşnaklardan arındırılan bölgelerde (Srebrenitsa gibi) Sırlar yaşamakta (%90 oranında (Sadovic röportaj; Aktan, 2017)) ve bu bölgelere dönen Boşnaklar hala savaş zamanında suç işlemiş olanlarla karşılaşmaktadır. Saraybosna'da da çok sayıda Sırp yaşamakta ancak Srebrenitsa'da olduğu gibi savaş suçu işlemiş kişilerle karşılaşma durumu olmamaktadır (Sadovic röportaj; Aktan, 2017)). Katılımcıların Sırp halkı hakkında olumsuz yorumlarda bulunmama nedenlerinden birinin de bu durum olduğu düşünülmüştür.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bosna Hersek savaşından 24 yıl sonra savaş travmasının kadınların ruh sağlığı üzerindeki uzun vadeli etkisi ve etkiler karşısında hangi baş etme yöntemlerini kullandıklarının araştırıldığı bu nitel araştırmada savaştan 24 yıl sonra dahi katılımcıların bir kısmının travma sonrası stres belirtileri gösterdiği görüldü ve literatürdeki örnekleriyle tartışıldı. Katılımcıların hala savaş zamanında yaşamış oldukları yerlerde, onlara travmatik anılarını hatırlatacak uyaranların içinde yaşamaya devam ediyor olmaları bu durumun nedenlerinden biri olduğu görüldü. Savaş sonrası stresörlerin, ülkedeki siyasal iktidarsızlığın, yeniden savaş çıkma ihtimali gibi güncel stres kaynaklarının da katılımcıların ruh sağlığı üzerinde etkisi olduğu görüldü. Savaşın psikolojik etkilerinin 24 yıl sonra dahi devam ediyor olmasının önemli nedenlerinden biri ise, fiziksel sağlık üzerindeki olumsuz etkilerinin devam ediyor olmasıdır. Katılımcıların hepsi kendilerinde ve/veya yakınlarında, gerek savaş zamanında yemek zorunda kaldıkları (çoğunlukla yardım olarak gelen) sağlıksız gıdalar, gerek diğer sağlıksız fiziki koşullar nedeniyle hala yaşamış oldukları hastalıkları anlattılar. Katılımcıların hepsi savaş zamanında birden fazla yakınını kaybetmiş olmasının yanında oğlu veya eşi gibi aile bireylerini kaybedenlerde travmatik yas belirtileri görülmektedir.

Katılımcılar görüşme esnasında yaşadıkları TSSB semptomlarını da anlatmış, ancak kendilerinin psikolojik desteğe hiç ihtiyacı olmadıklarını söylemişlerdir. Bunun nedenlerinden biri kendilerinden daha ağır travmaları yaşayanlar olduklarını düşünmeleri bu nedenle o insanların kendilerinden daha fazla psikolojik desteğe ihtiyacı olduğunu, onların travmalarının yanında kendi yaşadıklarının önemsiz olduğunu düşünüyor olmalarıdır. Diğer bir nedeni ise psikolojik bozukluklar dendiğinde 'garip konuşan ve garip davranışlarda bulunan insanlar' olarak düşünmektedirler. Kendilerine 'garip' olmayı yakıştıramadıkları ve psikolojik destek almanın toplum tarafından etiketlenme sebebi olduğu görüldü. Savaşlar hala dünyanın farklı bölgelerinde gerçekleşiyor ve her gün milyonlarca sivil etkiliyor. Bu durumlar göz önüne alındığında, ülkelere özgü hususlar da dikkate alınarak savaş mağduru toplumların psikolojik sorunlar, özellikle travmatik yaşantılar sonrası görülen travma sonrası stres bozukluğu semptomları hakkında bilinçlendirilmesi ve toplum ruh sağlığı hizmetlerinin daha

fazla yaygınlaştırılması gerekmektedir. Travmatik olayların uzun vadeli etkileri de göz önüne alındığında bu toplumların ruh sağlığı ihtiyaçlarını karşılamak için daha uzun vadeli politikalar gerekmektedir.

Katılımcıların eğitim düzeylerine bakılmaksızın hepsinin başetme yöntemi olarak ilk öncelikli olarak 'uğraş edinmek' olduğu görüldü. Katılımcılar hem savaş zamanında hem de sonrasında 'çok çalışarak' hayata tutunabilmişlerdir. Bu konuda travmatik yaşantılar sonrası mağdurlara uğraş terapisi gibi meşguliyetlerin etkileri üzerine daha fazla araştırmalar yapılabilir. Bu durum diğer yaş ve cinsiyet gruplarında da (ergen grupları veya yetişkin erkeklerden oluşan katılımcı grupları) etkisi araştırılabilir. Veya erkek ve kadın gruplarını bu konuda karşılaştırarak cinsiyetin etkisinin rolü olup olmadığı araştırılabilir. Başetme yöntemlerinden ikinci en fazla olarak kullanılan yöntemin dini uygulamalar olduğu görüldü. Katılımcıların çoğu başetme yöntemi olarak ibadetlerin, dini inancın kendisinde etkili olduğunu söylerken, iki katılımcıda öz dayanıklılığın bu vesile ile daha yüksek olduğu ve Bir katılımcının travma sonrası büyüme belirtileri gösterdiği görüldü.

Savaş zamanında veya sonrasında göç etmeyi düşünme konusunda, yalnızca diğer katılımcılardan yaşça küçük olan iki katılımcı (40 ve 53 yaşında) imkanı olsa savaş zamanında kaçmak isteyebileceği ya da herhangi bir olumsuz ihtimalde ülkeyi terk etmeyi düşündüğünü belirtmeleri göç kararı vermenin yaş ile de ilişkili olabileceğini düşündürmüştür.

Katılımcılarda etnik kimlik tanımlaması dini kimlik ile bağlantılıdır, dini kimlikleri göz önüne alındığında, Müslüman olmak anlamına gelmesi sebebiyle Boşnak (Bošnjakinja) terimini kullandıkları görülmüştür. Tarihinde etnik grupların birlikte yaşaması ile birçok savaşa şahit olmuş olan bölgede yaşayan katılımcıların diğer etnik gruplara karşı tutumları beklenilen aksine olumsuz değildir. Etnik ayrımların ortaya çıktığı zamanlarda savaşların olduğu, beraber yaşamaktan başka bir seçenekleri olmadığı, politik nedenlerle ayrımların başlatılmadığı durumlarda halkın tüm etnik gruplar birlikte barış içinde yaşadıkları görüşü genel olarak katılımcıların ortak görüşüdür.

5.1. Araştırmanın Sınırlılıkları ve Öneriler

Araştırmada katılımcılar arasındaki yaş farkı fazlaydı. Sonraki yapılacak araştırmalarda daha homojen yaş katılımcılarla (genç, orta-yaşlı ve yaşlı bireylerle ayrı) çalışmalar yapıp yaşın bu tanımlamalar üzerindeki etkisini karşılaştırmalı olarak çalışabilirler. Ayrıca, katılımcıların çoğu orta-yüksek eğitim düzeyinde olmalarına rağmen bir katılımcı okuma-yazma bilmiyordu. Sonraki çalışmalar eğitim düzeyinin etkisini düşünerek benzer çalışmalar yürütebilirler.

KAYNAKÇA

- Aktan, İ. (2017) Merdijana Sadoviç: Bosna'da savaş bitti ama barış gelmedi, 2019 yılında <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/08/18/merdijana-sadovic-bosnada-savas-bitti-ama-baris-gelmedi/> sitesinden alınmıştır.
- Alp, İ. (2017) Srebrenitsa Soykırımı (Temmuz 1995) *Avrasya Etüdları* 52/2017-2 (153-197)
- Amerikan Psikiyatri Birliği. (2014). DSM-5 tanı ölçütleri başvuru elkitabı. Ertuğrul K. (çev.). Hekimler Yayın Birliği.
- Arastaman, G., Öztürk Fidan, İ., (2018) Nitel Araştırmada Geçerlik ve Güvenirlik: Kuramsal Bir İnceleme *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi (YYU Journal of Education Faculty)*, 2018; 15(1):37-75, <http://efdergi.yyu.edu.trhttp://dx.doi.org/10.23891/efdyyu.2017.61>
- Barker, C., Pistrang, N. & Elliott, R. (2002). *Research Methods in Clinical Psychology: An Introduction for Students and Practitioners (2nd Edition)*.
- Begic, S. McDonald T. W. The Psychological Effects of Exposure to Wartime Trauma in Bosnian Residents and Refugees: Implications for Treatment and Service Provision *International Journal of Mental Health and Addiction* · November 2006
- Bessel A. van der Kolk, A new, rational diagnosis for children with complex trauma histories. *2005 Psychiatric Annals*
- Bramsen, H.M. , van der Ploeg Fifty years later: the long-term psychological adjustment of ageing World War II survivors *Acta Psychiatr* & 1999: 100: 35k358
- Bramsen, I., Van Esch, S.S.M., Dirkzwager, A.J.E. (2001) Veterans of old wars and recent conflicts in The Netherlands: their long-term psychological adjustment *Occup. Med.* Vol. 51 No. 1, pp. 70–71, 2001
- Burstow, B. (2003). Toward a radical understanding of trauma and trauma work. *Violence Against Women*, 9, 1293–1317.

- Calhoun, G. C, Cann, A., A Correlational Test of the Relationship Between Posttraumatic Growth, Tedeschi, R.G., McMillan, J. (2000) Religion, and Cognitive Processing Journal of Traumatic Stress, Vol. 13, No. 3, 2000
- Carballo, M., Simic, S. & Zeric, D. (1996) Health in countries torn by conflict: lessons from Sarajevo. *Lancet* 348(9031), 872–874.
- Carballo, M., Smajkic, A., Zeric, D., Dzidowska, M. Gebre-Medhin J., Halem, J. Mental Health And Coping In A War Situation: The Case Of Bosnia And Herzegovina *J. biosoc. Sci.* 36, 463–477 2004 Cambridge University Press
- Christiansen, D. M., Elkit A., Sex differences in PTSD *Post Traumatic Stress Disorders in a Global Context* DOI: 10.5772/28363
- Christiansen, D.M. , Elklit,A. (2012) Sex differences in PTSD *Post Traumatic Stress Disorders in a Global Context* sf. 113-142
- Clarke, V. (2010) Review of the book "Interpretative Phenomenological Analysis: Theory, Method and Research". *Psychology Learning & Teaching*, 9 (1). pp. 57-56.
- Creswell, J. (2009). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cromby, J. (2012) *Feeling theWay: Qualitative Clinical Research and the Affective Turn* *Qualitative Research in Psychology*, 9:88–98, 2012Copyright © Taylor & Francis Group, LLC ISSN: 1478-0887 print/1478-0895 online DOI: 10.1080/14780887.2012.630831
- Currier, J., Holland, J. M., Neimeyer, R. A.,(2006) Sense-Making, Grief, and the Experience of Violent Loss: Toward a Mediational Model *Death Studies*, 30: 403–428, 2006
- Dahl, S., Mutapcic, A., & Schei, B. (1998). Traumatic events and predictive factors for posttraumatic symptoms in displaced Bosnian women in a war zone. *Journal of Traumatic Stress*, 11, 137–145.
- Delic, A. Phillip K., Heide, G. Should the definition of the term "children born of war" and vulnerabilities of children from recent conflict and post-conflict settings be broadened? *Acta Medica Academica* 2017;46(1):67-69

- Duman, N. (2019) Travma Sonrası Büyüme ve Gelişim Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi International Journal Of Afro-Eurasian Research (Ijar) E-Issn 2602-215x Volume 4 - Issue 7 - January 2019 / Cilt 4 – Sayı 7 – Ocak 2019
- Elliott, R., Fischer, C. T. & Rennie, D. L. (1999). Evolving guidelines for publication of qualitative research studies in psychology and related fields. *British Journal of Clinical Psychology*, 38, 215-229.
- Engili, F. (2012) Bosna-Hersek Trajedisinde (1992-1995) Türk Birliği *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* Sayı:21 Sf:57-87
- Erdener, E. (2017) The ways of coping with post-war trauma of Yezidi refugee women in Turkey , *Women's Studies International Forum* 65 (2017) 60–70
- Farhood, L., Fares, s. Hamady, C. (2018) PTSD and gender: could gender differences in war trauma types, symptom clusters and risk factors predict gender differences in PTSD prevalence? *Archives of Women's Mental Health* (2018) 21:725–733
- Farley, Y. R. Making the Connection 2007 *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought*, 26:1, 1-15
- Fazel M, Wheeler J, Danesh J. Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: a systematic review. *Lancet*. 2005;365(9467):1309-1314.
- Goodman, R. D. (2013). The Transgenerational Trauma and Resilience Genogram. *Counselling Psychology Quarterly*, 26, 405. doi:10.1080/09515070.2013.820172
- Goodman, R.D., Vesely, C.K., Letiecq, B. Cleaveland, C.L. (2017) 2017 by the American Counseling Association - *Journal of Counseling & Development* – July 2017 Vol. 95, 310-321
- Gutman, R. (1993) Rape Camps Evidence Serb leaders in Bosnia OKd Attacks. *Newsday*, Long Island, NY.
- Hasanovic, M. Healing invisible wounds – have we done enough to help the victims of wartime rape? *Acta Medica Academica* 2017;46:175-176

- Herman, J. (1997). *Trauma and recovery*. New York, NY: Basic Books.
- Jankovic, J., Bremner, S., Bogic, M., Lecic-Tosevski D., Ajdukovic, D., Franciskovic, T., Galeazzi G.M., Kucukalic, A., Morina, N., Popovski, M. Schützwohl M., Priebe S. Trauma and suicidality in war affected communities *European Psychiatry* 28 (2013) 514–520
- Janoff-Bulman, R. (1989) Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct *Social Cognition* Vol. 7, No.2. 1989 113-136
- Johnson, H., Thompson, A. (2006) The development and maintenance of post-traumatic stress disorder (PTSD) in civilian adult survivors of war trauma and torture: A review - *Clinical Psychology Review* 28 (2008) 36–47
- Karagöz, Y. (2017) *SPSS ve AMOS Uygulamalı Nicel-Nitel-Karma Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve Yayın Etiği* v1. Basım Aralık 2017 Nobel Akademik Yayıncılık
- Kastrup M. C. Mental health consequences of war: Gender specific issues *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)* · March 2006
- Klaric' M, Klaric' B, Stevanovic A, Grkovic' J, Jonovska S. Psychological consequences of war trauma and postwar social stressors in women in Bosnia and Herzegovina. *Croat Med J.* 2007;48(2):167-176.
- Lakshminarayana, R. Murthy R.S. (2006) Mental health consequences of war: a brief review of research findings *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)* 25-30
- Larkin, M., Watts, S., & Clifton, E. (2006). Giving voice and making sense in interpretative phenomenological analysis. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 102-120.
- Lipsicas CB, Makinen IH, Apter A, De Leo D, Kerkhof A, Lonnqvist J, et al. Attempted suicide among immigrants in European countries: an international perspective. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol* 2012;47(2):241–51.

- Majstorovic, D., Turjacanin, V. (2013) Youth Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina, Social Science Approaches, 1st edition 2013 978-1-137-34694-0 ISBN 978-1-137-34695-7 (eBook) DOI 10.1057/9781137346957
- Masten, A. S., & Obradovic', J. (2008). Disaster preparation and recovery: Lessons from research on resilience in human development. *Ecology and Society*, 13, 1–16.
- Meyrick, J. (2006) What is Good Qualitative Research? A First Step towards a Comprehensive Approach to Judging Rigour/Quality *JOURNAL OF HEALTH PSYCHOLOGY* Vol 11(5) 799–808
- Morrow, S. (2005) Quality and Trustworthiness in Qualitative Research in Counseling Psychology *Journal of Counseling Psychology* Copyright 2005 by the American Psychological Association Vol. 52, No. 2, 250–260
- Mutambara, J., Sodi, T. (2018) Exploring the Role of Spirituality in Coping With War Trauma Among War Veterans in Zimbabwe *SAGE Open* January-March 2018: 1–10 © The Author(s) 2018 DOI: 10.1177/2158244017750433 journals.sagepub.com/home/sgo
- National Research Council (2001) Forced migration and mortality. In Reed, H. E. & Keely, C. B. (eds) Roundtable on the Demography of Forced Migration. Committee on Population. Commission on Behavioral and Social Sciences and Education. National Academy Press, Washington, DC.
- Nes, F., Abma, T., Jonsson, H., Deeg, D. (2010) Language differences in qualitative research: Is meaning lost in translation? *Eur J Ageing* 7:313–316
- Nevonen, L. & Broberg, A. G. (2000). The Emergence of Eating Disorders: An Exploratory Study. *European Eating Disorders Review*, 8, 279-292.
- Öner, N. A.Ş., (2013) Dram Sonrası Bosna / Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık
- Park, C. L. (1996) Assessment and Prediction of Stress-Related Growth *Journal of Personality* 64:1, March 1996.

- Ramos, C., Leal, I. (2012) Posttraumatic Growth in the Aftermath of Trauma: A Literature Review About Related Factors and Application Contexts *Psychology, Community & Health*, 2012, 1 (1), 1-20
- Rujevic, N. (2015) Sırbistan'da soykırım tartışması, Deutsche Welle Türkçe 2019'da <https://www.dw.com/tr/s%C4%B1rbistanda-soyk%C4%B1r%C4%B1m-tart%C4%B1%C5%9Fmas%C4%B1/a-18573359> sitesinden alınmıştır.
- Selimbasic, Z., Brkic, M., Kravic, N., Hamidovic, J. Selimbasic, M. Post-traumatic stress disorder and coping styles of war veterans from Tuzla Canton twenty years after the war *Med Glas (Zenica)* 2018; 15(1):66-70
- Shenton, A.K. Strategies for Ensuring Trustworthiness in Qualitative Research Projects *Education for Information* 22 (2004) 63–75 63 IOS Press
- Smith, A. J., Jarman M., Osborn M. (1999) Doing Interpretative Phenomenological Analysis in M. Murray K. Chamberlain (Eds.) *Qualitative Health Psychology*. Sage. 219-240
- Smith, J. (2004) Reflecting on the development of interpretative phenomenological analysis and its contribution to qualitative research in psychology *Qualitative Research in Psychology* 2004; 1: 39-54
- Smith, J. A., Flowers, P. & Larkin, M. (2009). *Interpretative Phenomenological Analysis: Theory Method and Research*. London: Sage.
- Tedeschi, R.G, Calhoun, L.G, (1996) The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the Positive Legacy of Trauma *Journal of Traumatic Stress*, Vol. 9, No.3 1996
- Van der Kolk B. A. (2004) Developmental Trauma Disorder A new, rational diagnosis for children with complex trauma histories
- Willing, C. (2013) *Introducing Qualitative Research in Psychology*, 3rd edition Open University Press eISBN: 978-0-33-524450-8
- Wilson, E., Refugee or IDP—What's the difference? January 20, 2015 <https://preemptivelove.org/blog/refugee-idp-whats-the-difference/> alınmıştır.

World Health Organization (2002) The World Health Report 2002 - Reducing Risks, Promoting Healthy Life – Geneva

Yardley, L. (2000). Dilemmas in qualitative health research. *Psychology and Health*, 15, 215-228.

EK 1

İÇERİK BİLGİLENDİRME FORMU

Bu araştırma, Bilgi Üniversitesi Travma ve Afet Çalışmaları Yüksek Lisans öğrencisi Tuğba Şekerdağ tarafından yürütülen tez çalışmasıdır. Bu form sizi araştırma koşulları hakkında bilgilendirmek için hazırlanmıştır.

Bu araştırmanın amacı Bosna Hersek savaşından 24 yıl sonra savaş travmasının kadınların ruh sağlığı üzerindeki uzun vadeli etkisi ve etkiler karşısında hangi baş etme yöntemlerini kullandıklarını araştırmayı hedeflemektedir. Araştırmaya katılmayı kabul ederseniz, sizden beklenen, araştırmacı tarafından size yöneltilecek sorulara kendi görüşlerinize göre cevap vermenizdir. Yaklaşık olarak 45-50 dakika sürmesi beklenen bu çalışma kapsamında sizlere bir dizi soru yöneltilecek; nitel analiz ile değerlendirilmek üzere konuşmanın ses kaydı alınacaktır.

Araştırmaya katılımınız tamamen gönüllülük esasına dayalıdır. Çalışmada sizden kimlik belirleyici hiçbir bilgi istenmeyecek ve kimliğinizi belli edecek hiçbir eşleşme yapılmayacaktır. Cevaplarınız tamamıyla gizli tutulacak ve sadece araştırmacılar tarafından değerlendirilecektir. Katılımcılardan elde edilecek bilgiler toplu halde değerlendirilecek, ders kapsamında ve bilimsel yayınlarda kullanılacaktır.

Katılım sırasında sorulardan ya da herhangi başka bir nedenden dolayı kendinizi rahatsız hissederseniz görüşmeyi istediğiniz anda bırakıp çıkabilirsiniz. Böyle bir durumda araştırmacıya çalışmadan çıkmak istediğinizi söylemeniz yeterlidir.

Görüşmenin sonunda, bu çalışmayla ilgili sorularınız varsa sorabilirsiniz. Bu çalışmaya katıldığınız için şimdiden teşekkür ederiz.

Yukarıdaki bilgileri okudum ve bu çalışmaya tamamen gönüllü olarak katılıyorum.

EK 2

Sosyo-Demografik Form

1. Doğum yılınız: .....

2. Cinsiyetiniz: .....

3. Eğitim düzeyiniz:

Okuma-Yazma Bilmiyor ( ) Okur-Yazar ( ) İlkokul ( ) Ortaokul ( ) Lise ( )

Üniversite/ Yüksekokul ( ) Lisansüstü ( )

4. Sosyoekonomik düzeyinizi nasıl tanımlarsınız?

Düşük ( ) Orta ( ) Yüksek ( )

5. Medeni durumunuz?

6. Çocuğunuz var mı? Varsa kaç tane?

7. Etnik kimliğiniz? .....

EK 3

YARI YAPILANDIRILMIŞ GÖRÜŞME SORULARI

1. 1992-1995 yıllarında neredeydiniz?
2. Savaştan önce ya da sonrasında travmatik olay/lar yaşadınız mı ve/ya travmatik olaylara tanık oldunuz mu? Bunlardan biraz bahsedebilir misiniz?
3. Savaşta yakınlarınız ve sevdiklerinizden hayatını kaybedenler ya da yaralananlar oldu mu?
4. Savaşta yaralanma, esir düşme, istismar, mahrumiyet gibi olaylardan herhangi birine maruz kaldınız mı? Bunlardan bahsedebilir misiniz?
5. Savaşta bir başkasının ölümüne veya travmatik bir olaya maruz kalmasına şahit oldunuz mu?
6. Ailenizde psikolojik problem yaşamış olan veya yaşayan kimse var mı?
7. Savaş sürecinde veya sonrasında herhangi bir ruhsal sorun yaşadınız mı?
8. Savaş sürecinde veya sonrasında herhangi bir ruhsal sorun nedeniyle tedavi girişiminiz oldu mu? / Daha önce psikolojik yardım aldınız mı?
9. Başka ülkelerdeki savaşlarla ilgili haberler duyduğunuzda veya gördüğünüzde ne hissediyorsunuz?
10. Tekrar bir savaş çıkma olasılığı hakkında ne düşünür ve nasıl hissedersiniz?
11. Bu deneyimlerle nasıl başa çıktınız/çıkıyorsunuz?
  - a. Hangi kaynakları kullandınız?
  - b. Hangi kaynaklar ruh sağlığı konusunda size daha çok yardımcı oldu?
  - c. İşe yaramayan bir kaynak var mıydı? Hangisi işe yaramadı?

EK 4

1. Gdje ste bili izmeğu 1992-1995 godine?
2. Da li ste prije ili poslije rata doživjeli neki traumatičan događaj ili ste bili svjedok tog događaja? Možete li malo pričati o tome?
3. Da li je neko od vaših bližnjih i prijatelja izgubio život u ratu ili je bio povrijeđen?
4. Da li ste u ratu bili izloženi povredama, zarobljavanju, zlostavljanju ili siromaštvu? Možete li malo pričati o tome?
5. Da li ste u ratu bili svjedok nečije smrti ili izloženosti nekog traumatičnog događaja?
6. Ima li neko u vašoj porodici psihičkih problema?
7. Da li ste tokom rata ili poslije rata doživjeli bilo kakav duševni problem?
8. Da li ste tokom rata ili poslije rata bili podvrgnuti liječenju zbog nekog duševnog problema? / Da li ste prije tražili pomoć psihologa?
9. Kako se osjećate kada vidite ili čujete vijesti o ratu u drugim zemljama?
10. Šta mislite o mogućnosti izbijanja novog rata i kako se osjećate?
11. Kako ste izašli na kraj sa ovim iskustvima?
  - a. Koje izvore ste koristili?
  - b. Koji su vam izvori više pomogli na temu duhovnog zdravlja?
  - c. Ima li neki izvor koji vam nije koristio? Koji je to izvor?

ETİK KURUL DEĞERLENDİRME SONUCU/RESULT OF EVALUATION BY
THE ETHICS COMMITTEE

(Bu bölüm İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurul tarafından
doldurulacaktır /This section to be completed by the Committee on Ethics in research
on Humans)

Başvuru Sahibi / Applicant: Tuğba Şekerdağ

Proje Başlığı / Project Title: Savaşın Kadınlar Üzerindeki Etkisi Üzerine
Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz: Bosna-Hersek 1992-1995

Proje No. / Project Number: 2020-20845-07

1.	Herhangi bir değişikliğe gerek yoktur / There is no need for revision	XX
2.	Ret/ Application Rejected Reddin gerekçesi / Reason for Rejection	

Değerlendirme Tarihi / Date of Evaluation: 20 Ocak 2020

Kurul Başkanı / Committee Chair

Doç. Dr. İtir Erhart

Üye / Committee Member

Prof. Dr. Aslı Tunç

Üye / Committee Member

Prof. Dr. Turgut Tarhanlı

Üye / Committee Member

Prof. Dr. Hale Bolak Boratav

Üye / Committee Member

Prof. Dr. Koray Akay